

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2018 | 2. SZÁM
LX. ÉVFOLYAM

Jezsuiták a kora újkori Pozsonyban
H. Németh István, Fazekas István, Frederik Federmayer,
Kádár Zsófia és Kökényesi Zsolt írásai

Bácsatyai Dániel
Személyi összeköttetések a *Curia Romana* és a magyar
egyház között a 13. század közepén

Erdélyi Gabriella
„Nem leszen mostoha anya...”
Érzelmű gyakorlatok egy 17. századi református lelkész
mostohacsaládjában

Szabó Dániel műveinek bibliográfiája

TARTALOMJEGYZÉK

LX. évfolyam, 2018. 2. szám

OKTATÁS, FELEKEZETEK ÉS VÁROSI TÁRSADALOM. JEZSUITÁK A KORA ÚJKORI POZSONYBAN	
Kökényesi Zsolt • Szerkesztői előszó	169
H. Németh István • Pozsony centrális szerepköreinek hatásai és jellegzetességei a magyarországi városhálózatban	171
Fazekas István • A katolikus egyház helyzete és intézményrendszere a kora újkori Pozsonyban	201
Frederik Federmayer • A jezsuita iskolákban végzett diákok és karrierlehetőségeik a Magyar Királyság 17. századi fővárosában	215
Kádár Zsófia • A pozsonyi jezsuita kollégium mint összetett intézmény a 17. században	237
Kökényesi Zsolt • A pozsonyi jezsuita kollégium diáklétszám-változásai a 17–18. században	283
TANULMÁNYOK	
Bácsatyai Dániel • Személyi összeköttetések a <i>Curia Romana</i> és a magyar egyház között a 13. század közepén. Pármai Albert és Bánca István	299
Pap Norbert – Fodor Pál – Kitanics Máté – Morva Tamás – Szalai Gábor – Gyenizse Péter • A mohácsi Törökdomb	325
Erdélyi Gabriella • „Nem leszen mostoha anya...” Érzelmi gyakorlatok egy 17. századi református lelkész mostohacsaládjában	347
ÉLETMŰ	
Szabó Dániel (1946–2017) műveinek bibliográfiája Összeállította: Pótó János	365

A POZSONYI JEZSUITA KOLLÉGIUM MINT ÖSSZETETT INTÉZMÉNY A 17. SZÁZADBAN

KÁDÁR ZSÓFIA

THE JESUIT COLLEGE OF PRESSBURG AS A COMPOSITE INSTITUTION IN THE SEVENTEENTH CENTURY

The Jesuit College of Pressburg [Bratislava/Pozsony], founded on 11 September 1626 by Archbishop Péter Pázmány of Esztergom, is made doubly remarkable by the early date and the location of its establishment. The study explores the first period in the history of the convent and college, until 1671, mainly on the basis of Jesuit sources. It analyses the process of foundation, burdened with conflicts with both the Lutheran urban government and the local chapter, and the two phases of the college's construction (1628–1635). Based on a prosopographical research, the author presents the 341 members who served in the college until 1671, most of them doing pastoral work, the rest laymen and students. She also surveys the functioning of the college and the alumni (class structure, numbers, age, nationality, social status, confession) with the help of the surviving registers, and examines the ways of preaching, catechesis, administering the sacraments, religious retreat, social discipline, missionary work and popular religion, thereby emphasising the importance of pastoral work for the Jesuits.

Keywords: Pressburg [Bratislava/Pozsony], Jesuit college, Jesuit school

A pozsonyi kollégiumot a korai, 17. század eleji magyarországi jezsuita alapítások sorából a helyszín és az alapító személye egyaránt kiemeli. A korabeli osztrák rendtartományhoz¹ tartozó Magyar Királyság politikai, igazgatási központjában, fővárosában Pázmány Péter esztergomi érsek alapítványával 1626 őszétől működött a kollégium. E sokoldalú intézménytípus a 17. század elejére már a leggyakoribb jezsuita rendháztípus volt. Alapítását szigorú feltételek szabályozták. A leendő kollégiumnak biztos alapítvánnyal vagy birto-

Kádár Zsófia, tudományos munkatárs, ELTE BTK, Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék. A dolgozat létrejöttét az NKFIH K 116116 számú, „Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon” projekt tette lehetővé.

¹ Az 1563-ban Bécs központtal a délnémet provinciából önállósult osztrák jezsuita rendtartomány 1623-ig a cseh korona országait is magában foglalta. Az önálló magyar provincia létrehozása a korszakban nem sikerült. Vö. Lukács László: *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolútizmus (1649–1773)*. Szeged, 1989. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 25.)

kokkal, épületekkel és megfelelő számú rendtaggal kellett rendelkeznie.² A Magyar Királyságban az 1608. évi koronázás előtti 8. törvénycikk alapján a Jézus Társasága nem rendelkezhetett birtokokkal és birtokjoggal,³ mégis a gyakorlatban az ellenreformáció és a katolikus megújulás folyamata teret nyitott a katolikus főúri és a főpapi alapítások előtt.

A pozsonyi kollégium 17. századi korszakából a háztörténetnek (*historia domus*) csak töredékei maradtak fenn,⁴ ezért a jezsuita éves jelentések (*litterae annuae*) hiánypótlóak.⁵ A rendház személyi állománya az osztrák rendtartomány Lukács László által kiadott személyi katalógusai alapján rekonstruálható.⁶ E forrásokat a kollégium szálás iratanyaga⁷ és Pozsony város levéltárának iratai egészítik ki. A rendház történetének teljes feldolgozása a viszonylagos forrásbőség ellenére még várat magára. Az alapítástörténetet Dénesi Tamás vizsgálta,⁸ míg a jezsuiták pozsonyi nyomdájának története önálló feldolgozás tárgyát képezte, ezért tanulmányomban erre nem is térek ki.⁹ A gimnáziumra vonatkozóan a „millenniumi” iskolatörténetek egyike ugyan rendelkezésre áll, Schönvitzky Bertalan munkája azonban – mivel például a gimnáziumi anyakönyvek közül is csak a jezsuita időszak utolsó évtizedének matrikuláját ismerte – megérett a pontosításra, kiegészítésre.¹⁰ Az utóbbi években a szlovák történettudomány részéről is tapasztalható érdeklődés ellenére a pozsonyi jezsuiták kora újkori tevékenységéről rendelkezésre álló

- ² A jezsuita kollégium mint intézménytípus kialakulásáról lásd Ladislaus Lukács: De origine collegiorum externorum deque controversiis circa eorum paupertatem obortis (1539–1608). *Archivum Historicum Societatis Iesu* 29 (1960) 189–245., 30 (1961) 3–89. Ezek alapján: Kádár Zsófia: A jezsuita kollégium mint intézmény fejlődése a 17. század elejéig. In: *Helytállás. A XII. Eötvös Konferencia Történeti Ülésének tanulmányai*. Szerk. László Gábor – Toronyi Alexandra. Bp., 2012. (Acta historica Collegii de Iosepho Eötvös Nominati. Series I) 193–214.
- ³ *Corpus juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1608–1657. évi törvényczikkek*. Ford. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen, jegyz. Márkus Dezső. Bp., 1900. (Magyar törvénytár 1000–1895 millenniumi emlékkiadás) 14–15. Vö. Tusor Péter: *Pázmány, a jezsuita érsek. Kinevezésének története, 1615–1616. (Mikropolitikai tanulmány)*. Bp.–Róma, 2016. (Collectanea Vaticana Hungariae classis I/13) 50–51.; Kádár Zsófia: Soprontól Pozsonyig. A jezsuiták 17. századi országrendiségének kérdéséhez. In: *Az 1625. évi soproni koronázó országgyűlés*. Szerk. Dominkovits Péter – Katona Csaba – Pálffy Géza. Sopron–Budapest, 2019. (Annales Archivi Soproniensis 2.) [Megjelenés előtt.]
- ⁴ *Historia collegii Posoniensis anno Domini 1622 [1622–1635]*. ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára (= Historia Coll. Pos.) Ab 97. A 17. század végéről: *Historia prima huius domus ad S. Salvatorem Societatis Iesu*. Uo. Ab 98.
- ⁵ A jezsuita éves jelentéseknek részben a Rómában, részben a Bécsben őrzött példányaikat használtam. (Utóbbiak mikrofilm-másolatait a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Mikrofilm-tárában is tanulmányoztam.) A római példányok lelőhelye: Archivum Romanum Societatis Iesu (Róma). E kötetekre alább így hivatkozom: LAR évszám (ARSI, kötetszám). A bécsi példányok lelőhelye: Österreichische Nationalbibliothek (Bécs), Handschriftensammlung. E kötetekre alább így hivatkozom: LAW évszám (ÖNB, kötetszám).
- ⁶ *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. I.* (1551–1600), II. (1601–1640), III. (1641–1665), IV. (1666–1683), V. (1684–1699), VI. (1700–1717), VII. (1718–1733), VIII. (1734–1747). Coll. et ed. Ladislaus Lukács. Romae, 1978, 1982, 1990, 1993, 1994. (= Catalogi); Ladislaus Lukács: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*. I–III. Romae, 1987–1988.
- ⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, Acta Iesuitica, Collegium Posoniense (= MNL OL MKA E 152 Coll. Pos.).
- ⁸ Dénesi Tamás: Missziótól a kollégiumig. (Jezsuiták Pozsonyban 1635-ig). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 10 (1998) 3–4. sz. 87–115.
- ⁹ Lásd V. Ecsedy Judit: A pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda (1623–1652). In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1994–1998*. Fel. szerk. Kovács Ilona. Bp., 2000. 371–403.
- ¹⁰ Schönvitzky Bertalan: *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története*. Pozsony, 1896.

korábbi ismereteinket nem sikerült érdemben meghaladni.¹¹ Az építéstörténettel kapcsolatban a művészettörténészek új eredményeire alább utalok. A kutatást a város története és kora újkori szerepére irányuló kiemelt figyelem is motiválja. A jezsuita kollégium intézménytípusának e korai magyarországi példáján keresztül bemutatható a sokoldalú intézmény számos funkciója. Elemzésem célja ezúttal (1) az alapítás folyamatának, (2) a rendház intézményének, belső életének és személyi állományának, (3) a gimnázium intézményének és diákságának, végül (4) a jezsuita lelkipásztorkodás területeinek bemutatása 1671-ig.¹² A rendház mint gazdasági egység, birtokközpont bemutatása önálló feldolgozást igényel majd.

Az alapítás közvetlen előzményei, alapítványtétel, épületszerzés, szerződéskötések

Pozsony szabad királyi városnak földrajzi helyzete, Bécshez való közelsége, politikai jelentősége is hozzájárult, hogy Nagyszombat mellett a 16. századi hazai jezsuita alapítások egyik lehetséges helyszínéként említették már az 1580-as években.¹³ Az idősebb Draskovich György kalocsai érsek, majd Monoslóy András veszprémi püspök is tervezte itt kollégium alapítását. A jezsuiták pozsonyi jelenlétében a négyfogadalmas rendtag Pázmány Péter tevékenysége hozott először állandóságot: 1607-től Forgách Ferenc esztergomi érsek teológusaként, gyóntatójaként nagyrészt Pozsonyban tartózkodott.¹⁴ A rendtartományi katalógus 1608-ban említette először a pozsonyi rezidenciát Dobokay Sándor vezetésével, mindössze két rendtaggal.¹⁵ Pázmány írói és hitszónoki tevékenységének is kulcsfontosságú helyszíne volt Pozsony. Személye különleges jelleget kölcsönöz az itt alapított kollégiumnak: rendtagként a rezidencia „erős embere” volt, majd másfél évtizeddel később, esztergomi érsekként ő lett az alapító főpap.

Pázmány 1617-től arra törekedett, hogy Pozsonyban házat szerezzen a rendnek. A kollégiumalapítást a helyi evangélikus iskola megerősödése és a káptalani iskola válsága is indokoltta tette. A misszió végül 1622-ben indult újra két rendtaggal, Caspar Malli német és Leonard Pressul szlovák–magyar lelkipásztorokkal.¹⁶ 1623 júliusától II. Ferdinánd a rendtagok ellátására évi 300 forintot utaltatott ki a Magyar Kamarával.¹⁷ Az alapítás folya-

¹¹ Vö. pl. Jozef Háľko – Ľuboš Rojka: *Dejiny jezuitov v Bratislave do roku 1773*. Trnava, 2015.

¹² A tanulmány alapját a szerző kéziratának vonatkozó részletei képezik: Kádár Zsófia Klára: *Jezsuita kollégium és helyi társadalom a 17. századi Nyugat-Magyarországon (Pozsony, Győr, Sopron)*. Bp., 2016. (Doktori disszertáció.)

¹³ Előzmény a nagyszombati kollégium első rektorának, Johann Seidelnek az esete, akit 1565-ben Pozsonyba helyeztek hitszónoknak, de öt évvel később elbocsátották, majd pozsonyi kanonok lett. Vö. Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 91.

¹⁴ Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 92.; *Historia Collegii Soproniensis*, tom. I., Österreichische Nationalbibliothek (Bécs), Handschriftensammlung, Cod. 14003. 3.

¹⁵ Catalogi, II. 80.

¹⁶ Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 94. Vö. *Historia Coll. Pos.* 1.

¹⁷ Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 94.

mata 1625-ben megakadt, mivel a két lehetséges alapító, II. Ferdinánd és Pázmány között nézeteltérés támadt, hogy milyen birtokokból biztosítsák a leendő kollégium jövedelmét. Az uralkodó ausztriai és morvaországi birtokok jövedelmét javasolta, míg az érsek ezt elnevezve le akart mondani alapítási szándékáról. A jezsuita rezidencia helyzetét az 1625. évi soproni országgyűlés alkalmával tisztázta a két pártfogó, így Szentgyörgy és Bazin birtokaiból egyelőre megoldódott a rendház ellátása. A rezidencia kollégiummá fejlesztésének folyamata ezután kezdődött, amiből már a városvezetésnek és a helyi káptalannak is ki kellett vennie a részét.¹⁸

A pozsonyi jezsuita rendház 1627. november 5-én nyitotta meg iskoláját két osztály, összesen 46 diák számára.¹⁹ A „misszió” elnevezést a jezsuita éves jelentésekben 1626/1627-ben, a rendtartományi katalógusban 1628-ban változtatták meg kollégiumra.²⁰ A kollégium felállításához, a gimnázium beindításához szükséges alapítványt 1626. szeptember 11-én kelt oklevelében Pázmány Péter mint az intézmény elismert fundátora biztosította. Pázmány 50 000 rajnai forintot ajánlott fel azzal a feltétellel, hogy ha a Társaság valamikor elhagyná Pozsonyt, akkor a tőkét és az épületeket olyan, külföldön tanuló magyar ifjak támogatására kell fordítani, akik papi pályára készülnek.²¹ II. Ferdinánd az összeget a bécsi fővámvivatalban (*Waaghaus, domus ponderarius*) helyezte el 6 százalékos kamatra, és rendelkezett róla, hogy a kamatokat évi két alkalommal, 1500 forintos részletekben fizessék ki.²² Az alapítást 1628. július 10-én II. Ferdinánd királyi oklevéllel is megerősítette.²³ Az érsek alapítólevelét magában foglaló keretoklevél szövege hivatkozik a szent királyok példájára, az alapítást a katolikus hitet megerősítő tetteként méltatja. Az érsek oklevele rögzíti, hogy a tanulók nevelésére Pozsonyban letelepíti a Jézus Társaságát; a társaskáptalan és a szabad királyi város más oklevelekben rögzített feltételekkel számukra megfelelő épületeket biztosít. A kollégium fenntartására 50 000 forintot adományoz, az alapítólevellel együtt a jezsuitáknak átadja az összegre és kamataira vonatkozó kötvényt. Az alapítást Muzio Vitelleschi rendfőnök 1631. június 13-án kelt elismerő oklevele tette véglegessé: a rezidenciát jogilag is kollégiumi rangra emelte, és megerősítette az érsek alapítói címét.²⁴ Pázmányt a rendi emlékezet ezért a nagyszombati egyetem mellett a pozsonyi kollégium fundátoraként is számon tartotta.²⁵

¹⁸ Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 95.

¹⁹ Uo. 101. Vö. Catalogi, II. 268., 316.

²⁰ LAR 1626 (ARSI Austr. 135.) 477.; Catalogi, II. 316.

²¹ Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 96.; Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 35. Az alapítólevelé eredetije: MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Reg. fasc. 19. n. 4.

²² Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 96–97. Vö. MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Reg. fasc. 13. n. 4. Liber de fundatione collegii Posoniensis et alumnorum, item de specificatione vinearum, 275^v–276^r.

²³ Az oklevél eredetije: MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Reg. fasc. 13. n. 39. Közli Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 488–491. [Függelék, II. sz.] Hasonmása uo. 44., magyar fordítása uo. 42–46.

²⁴ Közli Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 491–492. [Függelék, III. sz.] Hasonmása uo. 48. Az oklevél eredetije: MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Reg. fasc. 13. n. 38.

²⁵ Vö. Archivum Provinciae Austriae Societatis Iesu [Bécs] Sign. 2 08 12 16, Elogia fundatorum et benefactorum collegiorum et domorum Provinciae Austriae Societatis Iesu. Anno MDCLXXV. 54–56.

A jezsuiták tevékenységének anyagi feltételei mellett szükséges volt a megfelelő épületek biztosítása is. Más magyarországi városokhoz hasonlóan a rendtagok Pozsonyban is emiatt kerültek először közvetlen kapcsolatba – konfliktusba – a helyi közösségekkel. A szabad királyi városok magisztrátusa és a helyi káptalanok ugyanis saját kiváltságaik és érdekeik sérelmétől tartva igyekeztek meggátolni, hátráltatni vagy legalább feltételekhez kötni a jezsuiták letelepedését, működését. Az „erőpróba” mindenhol a helyi ellenállás, az evangélikus magisztrátusok és a káptalanok megtörésével végződött, az uralkodó vagy a nádor által kiküldött biztosok révén.

Pozsony várost II. Ferdinánd 1625. november 20-án levélben tájékoztatta, hogy egy új iskola felállításának előkészítésére két biztosát, Pálffy István pozsonyi főispánt és Pálffy Pál kamaraelnököt küldi a városba. A város ellenszegülését néhány hónap alatt sikerült legyűrni. A jezsuiták a várostól megkapták a Szent Márton-plébániatemplom melletti katolikus iskola épületét, Dávid Pál préposttól az iskolaépület szomszédságában fekvő, *Ave et Salve* nevű házat, a káptalantól pedig – csere útján – a préposti ház mellett fekvő őrkanonoki házat. Az utóbbi kárpótlására a káptalan a várostól megkapta a Szent Miklós javadalmas házat. A város feltételeit a király nevében Esterházy Miklós nádor fogadta el március 30-án.²⁶

Pozsony város feltételei a jezsuiták letelepítésekor II. Ferdinánd részére

- [1.] A király a jezsuiták részére ne vegyen polgári házakat, hanem a belváros szűk volta miatt elégedjék meg a jezsuiták számára a Szent Márton-plébániatemplom melletti katolikus iskola épületével, az azzal szomszédos préposti és a mellette álló őrkanonoki házzal. Utóbbi helyett a káptalan teljes jogon saját birtokába veheti a Szent Miklós beneficiátus házat, amellyel a város kárpótolja.
- [2.] A király ígérje meg, hogy a szűk városfalakon belül a jezsuiták hasznára semmiféle további házat nem vásárol, és a város semmilyen kiváltságát vagy jogát, sem a Szent Márton-plébániát, sem más beneficiátus házakat illető kegyúri jogát nem korlátozza vagy sérti.
- [3.] Ha a kollégium feloszlana, a tulajdonjog, ami jelenleg az iskola és a beneficiátus ház révén a várost illeti, szálljon vissza a városra.
- [4.] A kollégiumban és gimnáziumban bort kimérni (kocsmát nyitni) nem szabad, hanem ha a jezsuiták saját maguk számára bort hoznának be a városba, azt mindig előzetesen a városi tanáccsal tudatniuk kell, és a szükséges mennyiséget csak a város engedélyével hozhatják be.
- [5.] A városfalakon belül vagy kívül a város területén (*in fundo civitatis*) a kollégium hasznára a szenátus engedélye nélkül semmit (semmiféle ingatlant) nem szabad venni.
- [6.] A városfalnak a kijelölt telek keretébe eső része a kollégium építésekor ne sérüljön.

²⁶ 1626. március 30. [Pozsony.] Esterházy Miklós oklevele Pozsony város részére a jezsuiták letelepítésének feltételeiről. MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Reg. fasc. 13. n. 1., 9. dok. (21^r–21^v, másolat. A pontok számozása utólagos.) Királyi megerősítés: 1626. április 10. Uo. n. 1., 10. dok. (23^r–24^r, másolat). Vö. Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 33–34.

- [7.] Ha az ügyben a rendek a várost megtámadnák, az a király védelmét élvezze.
 [8.] A feltételeket királyi leirat erősítse meg.

A jezsuitáknak szánt épületek átadását és a rend letelepedését a pozsonyi káptalan is feltételekhez kötötte. Az érsekkel 1626. április 20-án létrejött szerződést – a várossal történt megállapodáshoz hasonlóan – az uralkodó erősítette meg.²⁷

A pozsonyi káptalan feltételei a jezsuiták letelepítésekor Pázmány Péter részére

Mivel az uralkodó Pozsonyban nyilvános iskolát vagyis kollégiumot kíván felállítani, Pázmány érsek kérésére a káptalan bizonyos házakat erre a célra átad. A káptalan átengedi az örkanonoki házat, Dávid Pál prépost pedig saját, *Ave et Salve* nevű házat, az alábbi feltételekkel:

- [1.] Az örkanonok háza helyett a káptalan a várostól megkapja a Szent Miklós javadalmas házat minden jogával, mentességével és kiváltságával együtt, királyi megerősítéssel. A ház kijavítására az érsek 5000 magyar forintot ad a káptalannak.
- [2.] Mivel az egyházi szertartások az iskolamester nélkül aligha zajlanak rendben, az iskolamester, vele együtt a harangozó és a kántorok új lakásáról és ellátásukról a város gondoskodik.
- [3.] Az iskolamester, aki mindig az elemistákat (*primam scholam*) oktatja, a tanítás tekintetében a kollégium rektorától függ, de a körmenetek és más szertartások alkalmával a káptalantól függ, úgy, hogy tanítványai összességével (kivéve a mágnások, nemesek és azok fiait, akiket a kollégium rektora kivételnek ítél) a körmenetekeken részt venni tartozik.
- [4.] A jezsuiták növendékeikkel együtt jelenjenek meg a kanonokok temetésén.
- [5.] A káptalani templom (plébániatemplom) feletti joghatóság továbbra is a préposthoz és a káptalanhoz tartozik, akik a templom kulcsait is őrzik. A jezsuita atyák három kijelölt oltárt használhatnak szabadon, a többit csak akkor, ha a káptalan tagjai nem miséznek. A szószéket használhatják, de a városi plébános intézkedéseit tiszteletben tartva.
- [6.] Az egyház (templom) díszére válik, ha a kollégium kántorai vasár- és ünnepnapokon a vesperáson és a miséken a káptalan kántorainak segítenek.
- [7.] A kollégium feloszlása esetén az iskola, a prépost és az örkanonok háza eredeti tulajdonosaira visszaszáll, de ha újraindulna a kollégium, az épületeket a rend ismét tulajdonába veheti.
- [8.] A rend eleve lemond a pápától vagy a királytól idővel nyerendő olyan kiváltságairól, amelyek a prépost vagy az örkanonok bármely kiváltságát, jogát sértik.
- [9.] Az érsek kötelezi magát, hogy ha szükséges lenne, a szerződést a pápával és a királlyal jóváhagyatja.

²⁷ 1626. április 20. [Pozsony.] A pozsonyi káptalan oklevele a jezsuiták letelepítésének feltételeiről. MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Reg. fasc. 13. n. 1., 7. dok. (17^r–17^v, másolat. A pontok számozása utólagos.) Királyi megerősítés: 1626. június 10. Uo. n. 1., 8. dok. (19^r–20^v, másolat.) Vö. Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 34–35.

A feltételek rögzítése után, 1627 júniusában került sor az épületek átadására, a jezsuiták (akik ekkor még a plébánostól kaptak szállást) novemberben már meg is nyitották iskolájukat.²⁸ A rezidencia első *superiora* az említett Caspar Malli lett.

Épületek és funkcióik: jezsuiták a városi térben

A szerződésben biztosított épületek átvételéért 1627. június elején Malli kérvényben fordult II. Ferdinándhoz.²⁹ Az uralkodó leiratában a Magyar Kamarát utasította, hogy az ő nevében a várostól és a káptalantól vegyék át a házakat, és azok birtokába iktassák be a rendet.³⁰ A város négyfős küldöttsége június 14-én át is adta az épületeket a kamarai küldötteknek,³¹ akik másnap a jezsuitáknak adták tovább a szerződésben említett, a Szent Márton-templom tőszomszédságában álló házakat.³² A Társaság nevében Forró György nagyszombati rektor (a pozsonyi rendház felettese) vette át a városi iskolát és a vele szomszédos, talán vele egybeépült *Ave et Salve* nevű beneficiátus házat Dávid Pál prépost jóvoltából. Mivel a város az iskola épületén kívül a Szent Miklós javadalmas házat ajánlotta fel, ami az iskolától eltérő helyen feküdt,³³ ezt a káptalannal elcserélte a Társaság egy, az iskolával szintén szomszédos házra, ami addig az örkanonoké volt.³⁴

A leendő iskola és rendház telke a kezdetben átvett területhez képest Malli *superior* (Pázmány által nehezményezett) kezdeményezésére egy további kanonoki házrésszel bővült.³⁵ Az 1629-ben kiszemelt, szomszédos házrészt végül 1630-ban kapta meg a Társaság, amiért a káptalant a város egy másik beneficiátus házzal kárpótolta.³⁶ A munkálatok irá-

²⁸ Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 97. A kollégiumalapításról lásd még: LAR 1626 (ARSI Austr. 135.) 477–478., LAR 1627 (uo.) 566.

²⁹ Pázmány korábban arra utasította Mallit, hogy a kijelölt házakat kamarai biztosok vegyék meg a király nevében, és használatra adják át a Társaságnak (1627. május 8. [Sellye.] Pázmány Péter Caspar Mallihoz). *Pázmány Péter összegyűjtött levelei*. I. (1601–1628). II. (1629–1637). S. a. r. Hanuy Ferencz. Bp., 1910–1911. I. 599–560. 401. sz.

³⁰ Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 38.; Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 97.; MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Reg. fasc. 13. n. 4. (276^v–276^v).

³¹ Archív mesta Bratislavy (Pozsony), Archív magistrátu, Mestské knihy, Actionale protocollum (1622–1633), 189^v. [1627. június 14.]

³² Historia Coll. Pos. 10.; Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 97.; Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 38.

³³ A javadalmas házak 15. századi elhelyezkedésére lásd Majorossy Judit: A foglalkozás topográfiája. A társadalmi tértől a személyes térig: a társadalmi mobilitás térbeli elemei a 15. századi Pozsonyban. *Korall* 45 (2011) 122–123. Az említett javadalmas ház helye nem azonosítható, de kiderül, hogy a későbbi Káptalan utcában – 15. században Pfaffengasse – számos beneficiátus ház volt, amelyek a kora újkorra káptalani tulajdonba mentek át. Vö. Grund-Riř Der inneren Koenigl. Freyen Stadt Preßburg. Mit beygefuegten Nahmen, aller inn-befindlichen Kirchen, Cloester, Thoere, Gassen und Haeuser. [Metszette: Christoph Burgstetter. 1734/35]. (Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményéből.) In: *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Szerk. Czoch Gábor – Kocsis Aranka – Tóth Árpád. Pozsony, 2005. [Képmelléklet] (= Grund-Riř).

³⁴ Historia Coll. Pos. 10.; Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 97.; Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 35.

³⁵ Pázmány a várossal kötött szerződésre hivatkozva tiltotta Mallit bizonyos Kerbely úr házának megvételeitől (1627. július 22. [Nagyszombat.] Pázmány Péter Caspar Mallihoz). *Pázmány Péter összegyűjtött levelei*, I. 631–632. 420. sz. Vö. MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Reg. fasc. 13. n. 4. (276^v); Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 40.

³⁶ Vö. Historia Coll. Pos. 17–18., 21.; Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 97.

nyításában Pázmány nem vett részt, de a költségekre egyszeri 4000 forintot ígért.³⁷ Az építkezést 1628. április közepén kezdték meg.³⁸ Mivel a várostól átvett iskolaépületben már 1627 októbere óta tanítottak, ám a rendtagoknak alkalmas lakhelyük nem volt, a rendház építése volt elsődleges. Az épület tervei ekkor már régóta rendelkezésre álltak, mivel az alapítás elején, a káptalannal és a várossal való megegyezés után, 1626 májusában Vitelleschi rendfőnöknek Lamormaini császári gyóntató, a provinciális konzultora elküldte a kollégium tervrajzát. A rendfőnök egy szakértő építésznek (feltehetően egy rendtagnak) a véleményét kérte ki, majd egyhetes mérleget után jóváhagyta a tervet. Az építész csak azt kifogásolta a tervrajzban, hogy az udvart övező falak és oszlopok a szükségesnél vastagabbnak vannak feltüntetve.³⁹

A rendház építésének ezt az első fázisát Malli mint *superior* felügyelte. A munkálatok megkönnyítésére Pálffy István pozsonyi főispán jóváhagyta, hogy egy közeli helyen bányásszák ki az építkezéshez szükséges követ.⁴⁰ Az év végére az egyik szárny falait a második szintig felhúzták, és egy másik szárny építését is megkezdték.⁴¹ 1629. június 28-án valószínűleg Malli szerződött le – a káptalan egyetértésével – Bielavius Tamás és Heinrich Schrader⁴² kanonokkal és egy meg nem nevezett építőmesterrel, hogy 300 forint készpénz, 4 hordó bor, 30 mérő gabona és 2 arany ellenében folytatja az építkezést és felépíti a kollégiumot. A szeptember 18-ig tételesen vezetett kiadási jegyzék szerint készpénzbe átszámítva 377 forintot és 219 dénárt költöttek el, illetve bizonyos károk ellenére (egy falszakasz és boltozat beomlott, emiatt egy ajtó összetört) haladt az építkezés.⁴³ Azonban 1629 végére is még csak egy szárny volt tető alatt.⁴⁴ Az alapító nem volt elégedett Mallival, aki hiába kért tőle további készpénzt az építkezésekre, Pázmány 1629 júliusában sem a munkálatokra, sem újabb házrész megvételére nem adott pénzt.⁴⁵

Mallival Pázmány mellett rendtársainak és más kívülállóknak is akadhattak személyes nehézségei. Vitelleschi rendfőnök már 1628 októberében fontolgatta a szuperiorságból való visszahívását.⁴⁶ Idejét teljesen az építkezés vezetése foglalta el, a rezidencia belső életére nem tudott figyelni. Szuperiori kötelezettségeit elhanyagolta, a rendház

³⁷ 1627. június 20. [Sellye.] Pázmány Péter egy pozsonyi jezsuitához. *Pázmány Péter összegyűjtött levelei*, I. 612–613. 411. sz., 631–632. 420. sz. Vö. MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Reg. fasc. 13. n. 4. (276^v); Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 39.

³⁸ 1628. április 14-én vagy 17-én. *Historia Coll. Pos.* 13., 17–18. Vö. LAR 1628 (ARSI Austr. 135.) 584.

³⁹ ARSI Austr. 3. II. 712., 713. 1626. június 6., 13. Muzio Vitelleschi rendfőnök Wilhelm Lamormainihoz. Vö. *Historia Coll. Pos.* 9.

⁴⁰ MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Reg. fasc. 13. n. 4. (276^v); Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 42.

⁴¹ *Historia Coll. Pos.* 17.; Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 42.

⁴² A szerződés csak keresztnévvel említi, Heinrich Schrader pozsonyi plébánosról (1622–1644) lehet szó. Vö. Carolus Rimely: *Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Poseniensis ad S. Martinum ep. olim SS. Salvatorem. Posenii*, 1880. 269.

⁴³ MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Irreg. 14. tétel, 1. sz. *Contractus cum Murario et rationes circa aedificium collegii* [1629. június 28.–szeptember 18.].

⁴⁴ *Historia Coll. Pos.* 17.; Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 42.

⁴⁵ 1629. július 12. [Sellye.] Pázmány Péter Caspar Mallihoz. *Pázmány Péter összegyűjtött levelei*, II. 38. 543. sz. Vö. MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Reg. fasc. 13. n. 4. (276^v); Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 47.

⁴⁶ ARSI Austr. 4. I. 33. 1628. október 28. Muzio Vitelleschi rendfőnök Kristofor Dombrin osztrák provinciálisnak.

állapotáról már negyedéve nem írt levelet a generálisnak. A rendfőnök ezért egy, az építést felügyelő rendtag („architectus, qui aedificationem collegii dirigat”) Pozsonyba küldését szorgalmazta a provinciálisnak.⁴⁷ Málly 1629 késő őszeig maradt a rendház élén, amikor utódjául Káldy Györgyöt nevezték ki, azonban az 1628/1629. évben már egy újonnan odahelyezett rendtag, Georg Trescher [Drescher] „praefectus fabricae” irányította az építkezéseket.⁴⁸ Mivel az alapító érsek jóindulatával nem kívántak visszaélni, az építkezéshez szükséges többletköltséget a Társaság számára tett más adományokból csoportosította át a provinciális, így kaptak Erdélyi István alamizsnájából 500 vagy 600 tallért.⁴⁹ Más jötevőik mellett házi kápolnájuk építésére 2000 forintot hagyott rájuk az időközben elhunyt Tersztyánszky Gáspár királyi személynök, akinek özvegye a kápolna felszerelését ígérte meg.⁵⁰ Az építkezés első szakasza 1631-re fejeződött be, amihez Pázmány további 2000 forinttal járult hozzá. A rendtagok beköltözhettek az új kollégiumba. Ez a későbbi, négy szárnyból álló és egyetlen négyszögletes belső udvarral rendelkező épülettömbnek csak egy részét, két szárnyát jelentette. Az alapincézett rendház 16 cellát, ebédlőt, konyhát, kamrát, emellett 11 további szobát, egy iskolai helyiséget és egy házi kápolnát foglalt magában. Utóbbi egy névtelen jötevőjük a jezsuita szentek festett képeivel díszítette.⁵¹

Pozsonyban, mivel nem volt saját templomuk, házi kápolnájuk mellett a jezsuiták a Szent Márton-plébániatemplomot és más templomokat kényszerültek használni. A plébániatemplom feletti joghatóságot és ellenőrzést a pozsonyi káptalan gyakorolta, amely jogát a Társaság letelepedésekor kötött, fent idézett szerződésben is rögzítette. A jezsuiták németül a plébániatemplomban, szlovákul a klarissza templomban prédikáltak, de külön magyar hitszónok is volt.⁵² A plébániatemplom használatáról sikerült megegyezniük a káptalannal, így a templomban saját oltárt kaptak: a bejárat melletti Szent Anna-kápolnát. Használatának feltételeit Pázmány oklevélben rögzítette: az ott nyugvó elhunytakat nem volt szabad áthelyezni, a kanonokok közül a kápolna rektori tisztét viselő pap ünnepekkor ott misézhetett, és ha akart, oda temetkezhetett, a jezsuitáknak megtiltották, hogy a kápolnát elrekesztő vasrácsot eltávolítsák, a falon új ablakot vagy ajtót törjenek, és rögzítették, hogy a Társaságot csak a használat joga illeti meg.⁵³ A rendnek mindezek mellett a Társaság számára biztosított pápai kiváltságokról, búcsúkról

⁴⁷ ARSI Austr. 4. I. 38. 1628. november 11. Muzio Vitelleschi rendfőnök Caspar Mallinak.

⁴⁸ Catalogi, II. 328–329.

⁴⁹ 600 tallér: Historia Coll. Pos. 19.; 500 tallér: ARSI Austr. 4. I. 196. 1629. december 29. Muzio Vitelleschi rendfőnök Káldy György pozsonyi *superiornak*.

⁵⁰ Historia Coll. Pos. 20., LAR 1629 (ARSI Austr. 135.) 608., LAR 1630 (uo.) 682.; Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 97.; Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 48.

⁵¹ Historia Coll. Pos. 26.; LAR 1631 (ARSI Austr. 136.) 42.; Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 97.; Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 49.

⁵² Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 108.; Historia Coll. Pos. 13. skk. 1630-ban alkalmaztak először a háromnyelvű prédikálásra három külön *concionatort*. Vö. Catalogi, II. 343.

⁵³ 1629. június 20. [Pozsony.] Pázmány Péter oklevele. *Pázmány Péter összegyűjtött levelei*, II. 32. 539. sz. A templom használatáról lásd még: ARSI Austr. 4. I. 271. 1630. május 25. Muzio Vitelleschi rendfőnök Káldy Györgynek.

megis le kellett mondania a pozsonyi plébániatemplom vonatkozásában, mivel az nem számított saját egyházuknak.⁵⁴

A kollégium építését a jezsuiták 1632-ben kívánták folytatni. Káldy György rektorként felügyelte a munkálatokat, az új épületszárnyak terveit is ő küldte el Vitelleschinek 1632 márciusában. A meglévő épületrészhez kapcsolódó nyugati és északi szárny tervrajza fennmaradt a generálisnak beküldött tervanyagban. Bár Vitelleschi Káldyt kérte a teljes (a már meglévő és a tervezett) épület alaprajzának elküldésére is, ez nem maradt ránk, talán elküldése is megghiúsult. Vitelleschi az első építkezéshez hasonlóan ezt a tervrajzot is szakértő építésszel vizsgáltatta meg, aki kisebb módosításokat javasolt, és azok figyelembevételét Káldyra és rendtársaira, főképp a provinciálisra bízta.⁵⁵

A módosítási javaslatok ismerete híján is értékes forrás az a nyugati tájolású tervrajz, amely a kollégium második építési ütemében tervezett szárnyakról készült.⁵⁶ A kétemeletes épület a meglévő déli, Káptalan utcai, illetve keleti szárnyhoz csatlakozott az utcafronti épületrész szélességében. Nyugaton a templom felé 54 láb (9 lépés), északon a városfal felé 15 láb (2 és fél lépés) távolságot hagytak. A nyugati szárnyban szintenként két nagyobb, északon szintenként három, egy nagyobb, egy egészen keskeny és egy kisebb méretű helyiség volt. A földszinten kapott helyet az iskola három tanterme és a sütőműhely. Az első emeleten a két tanterem mellett egy szobában tárolták a színjátékokhoz szükséges eszközöket. A pékség fölötti, az épület északkeleti sarkában lévő szobákat mindkét emeleten a rendház használta. A második emeleten a kollégiumhoz és az iskolához

⁵⁴ ARSI Austr. 4. I. 407–408., 1631. február 8., 18. Muzio Vitelleschi rendfőnök levelei Paul Kernernek, illetve Káldy Györgynek.

⁵⁵ ARSI Austr. 4. II. 612., 642–643., 1632. április 24., június 19. Muzio Vitelleschi rendfőnök levelei Káldy Györgynek.

⁵⁶ A jezsuita rendfőnök számára Rómába elküldött tervrajzok gyűjteményét, közöttük az említett pozsonyit ma a párizsi nemzeti könyvtár (Bibliothèque nationale de France, BNF) őrzi. Vö. Jean Vallery-Radot: *Le recueil de plans d'édifices de la Compagnie de Jésus conservé à la Bibliothèque nationale de Paris*. Rome, 1960. (Bibliotheca Instituti Historici S. I. XV.) 273–274. 885. sz. Jelzete: BNF, département Estampes et photographie, FOL-HD-4 (10); mérete 36 × 26,7 cm. A datálás a fent leírtak alapján pontosítható 1632. március 25. előttre. (A tervrajz digitalizált formában online elérhető: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84486081>. Legutóbbi megtekintés: 2018. február 7.) A tervrajzon az építész neve nincs feltüntetve, erre más forrásokban sem találtam utalást. A szlovák nyelvű szakirodalomban, hivatkozás nélkül felbukkanó építésznev: J. Rava (*Šúpis pamiatok na Slovensku*. Ed. Alžbeta Güntherová. Bratislava, 1967. I. A–J. 163.; *Dejiny spoločnosti ježišovej na Slovensku*. Zostavili Emil Krapka – Vojtech Mikula. Cambridge, 1990. 106.; Vladimír Horváth: *Bratislavský topografický lexikon*. [Martin], 1990. 139.). Valószínűleg azzal a Giacomo Rava/Rana nevű olasz építésszel azonos, aki a pozsonyi Emericianum épületének tervezőjeként ismert, és akinek fia, Giovanni Battista 1639–1645 között a győri székesegyház átépítését végezte, és korábban Pozsonyban apjával együtt is dolgozott (*Művészeti lexikon*. I–IV. Főszerk. Zádor Anna – Genthon István. Bp., 1968. IV. 26.; *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker*. Bd. 1–37. Ramsen–Rosa. Hrsg. Hans Vollmer. Leipzig, 1934. Bd. 28. 2.). Giacomo Rava mint 1628–1635 között a pozsonyi jezsuita kollégium építésze a korábbi, csehszlovák szakirodalomban is előfordul. Lásd Sestavil Prokop Toman: *Nový slovník československých výtvarných umělců*. I–II. Praha, 1950. II. L–Ž. 374. A tervet legújabbban Petr Fidler sem kötötte Ravához, szerinte a kollégiumépületet a rendfőnök által jóváhagyott terv alapján építették fel, a tervező nem ismert, és a korábbi szakirodalom tévesen, egy 1636-os említés alapján kötötte a kollégiumépítést Ravához. (Giacomo és Giovanni Battista Rava mint a pozsonyi klarissza kolostor tervezőiként, építészeiként ismertek.) Vö. Ivan Rusina et al.: *Barok. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava, 1998. 386. (č. 2., 3.)

tartozó reprezentatív terek kaptak helyet: egy nagyobb terem a kollégium számára és egy iskolai előadóterem. A városfal felőli szárnyban volt mindegyik szinten a mellékhelyiség. Az épülethez nyugatról egy kiugró, csigalépcsős lépcsőházat terveztek, amely felől az iskolának saját kapuja lehetett.

Talán a kollégium tényleges alaprajzát őrizte meg az a feltehetően 17. századi sematikus rajz, amely a kollégium utca felőli szárnyát kivéve a belső udvart, a nyugati, északi és keleti szárnyak belső falait jelzi, illetve részletesen csak a kollégiumnak az északi szárnyát ábrázolja. A pozsonyi városi levéltárban őrzött „delineatio” szerint az 1632. márciusi tervnél keskenyebbre, egészen a városfalra épült rá három kisebb helyiség és a mellékhelyiségek. Az alaprajz érdekessége a városfalon kívüli falszoros, a „Zwinger” és az azt védő külső fal, „Zwinger Mauer” megnevezése, amelyek a tájolásához nyújtanak támpontot.⁵⁷

A második építési fázisban a nyugati épületszárny költségeire Pázmány újabb 4000 forintot adott, így az építkezés 1633-ban hét hónap alatt befejeződött. A következő évben a városfal felőli szárny is majdnem elkészült.⁵⁸ Ennek befejezésére az érsek 1635-ben további 500 forintot adott, az iskola is ebben az évben költözhetett át az új termekbe.⁵⁹ A kollégium és gimnázium felépülését a munkálatokat 1629 óta építési felügyelőként, illetve házfőnökként vezető két páter, Káldy György és a rektorságban utóda, Georg Trescher már nem érhatték meg, mivel 1634-ben mindketten elhunytak.⁶⁰

A jezsuiták első kollégiumát, illetve annak helyét Pozsony belvárosának térképén is elhelyezhetjük (1. térkép). A város 15. századi telekrekonstrukcióján a Szent Márton-templom mellett Majorossy Judit a leendő jezsuita épület helyén temetőt jelölt.⁶¹ A város 1734/1735. évi nyomtatott alaprajzán a kollégium „Obere Jesuiter” néven van feltüntetve, így különböztették meg a Szent Salvator-templom mellett később létrehozott rendháztól. Az 1765. évi városalaprajzon a régi kollégiumépület négy szárnyból álló, egyetlen, négyszögletes belső udvarral rendelkező tömbjének sematikus rajza is kivehető.⁶² A jezsuiták Pozsony belvárosában 1671-ig nem jutottak újabb épülethez, de a lelkipásztori szolgálatuk révén a már említett templomokhoz, a Szent Mártonhoz és a klarissza templomhoz is kötődtek.

⁵⁷ Archív mesta Bratislavy (Pozsony), 12416/83 (régijelzet: Lad. XLV. fasc. 1. vagy 2. nr. 4c.) Delineatio Collegii Societatis Jesu. [s.d., 1632 után, 17. század]. Az alaprajzot feltételezett eredeti kontextusából kiszakítva tudtam csak kutatni. A Zwinger elnevezésre lásd még Ján Holák: Topografia historického jadra Bratislavy v 18. storočí. Bratislava 3 (1967) 117–162.

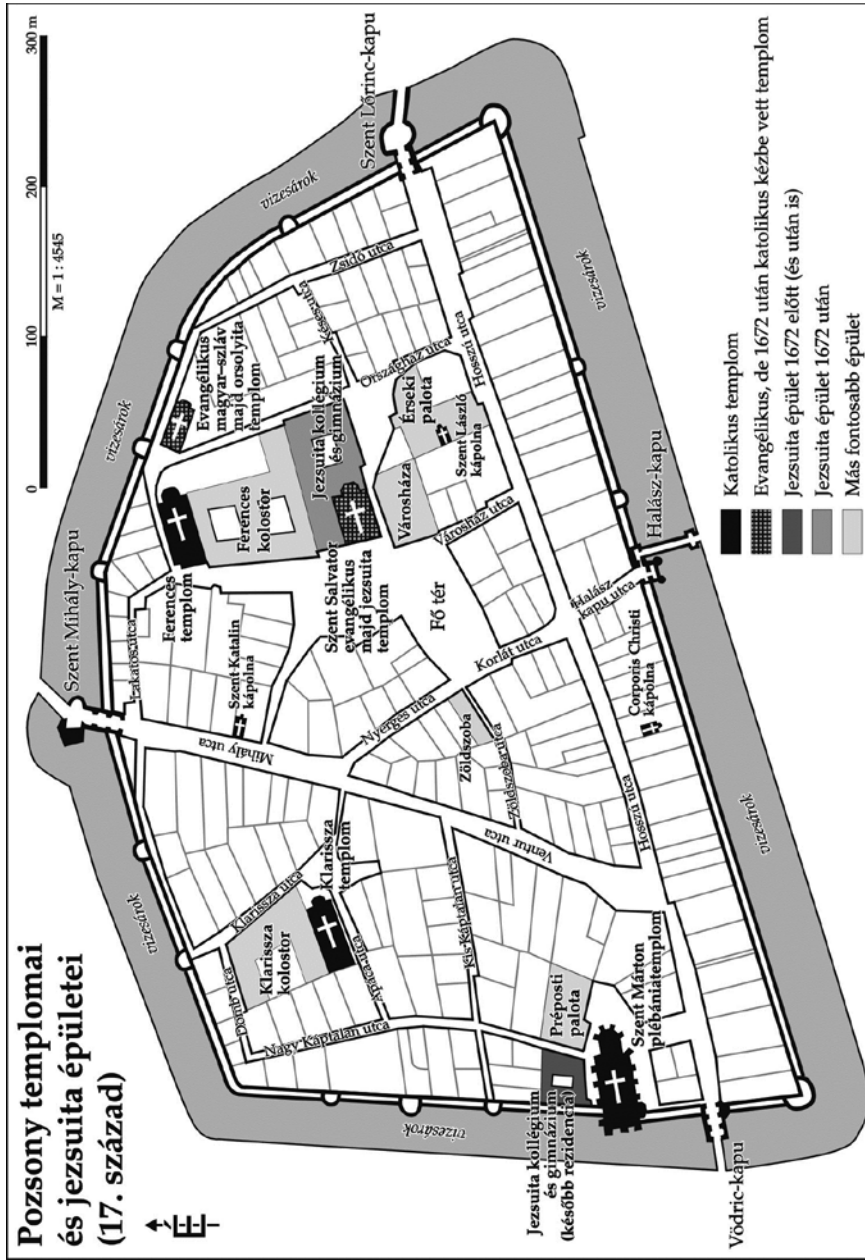
⁵⁸ Historia Coll. Pos. 31–32.; LAR 1633 (ARSI Austr. 136.) 170.; LAR 1634 (uo.) 300.; Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 97.; Schönvitzky: A pozsonyi főgymnasium, 50.

⁵⁹ Historia Coll. Pos. 38.; LAR 1635 (ARSI Austr. 136.) 385.; Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 97.; Schönvitzky: A pozsonyi főgymnasium, 50.

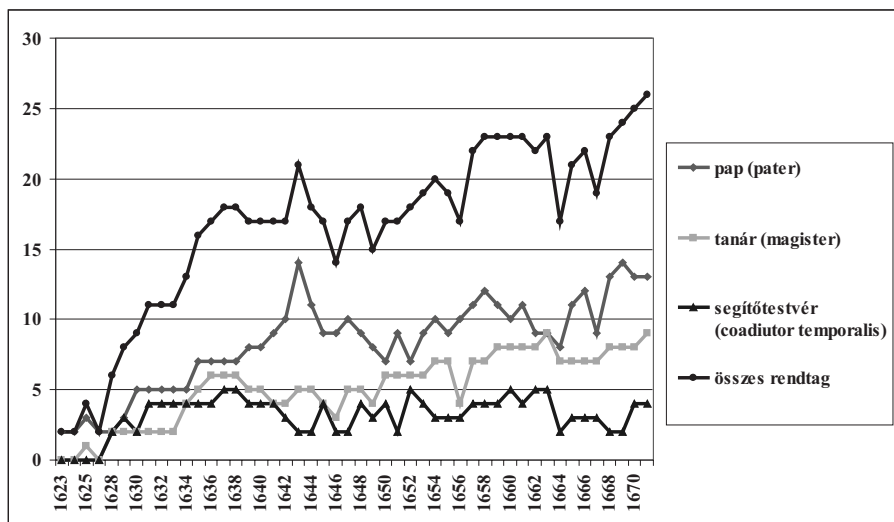
⁶⁰ Georg Trescher [Drescher] 1634. június 25-én. Catalogi, II. 633., 774. Káldy György 1634. október 30-án (elogiumát lásd Historia Coll. Pos. 33–34.)

⁶¹ Majorossy Judit: A pozsonyi városi elit és az udvar (az udvari nemesség) kapcsolatának megközelítési módjai a késő középkorban és a kora újkorban. *Urbs* 7 (2012) 171–199. [188. 1. térkép.]

⁶² Grund-Riß; Michael Marquart: *Grund-Ris der Koenigl. Freyen Stadt Pressburg. Mit beygefügten Nahmen, aller inn- und Ausserlichen Kirchen, Cloester, Tehoere, Gassen und Häuser, So Anno 1765 Aufgenommen Worden ist.* H.n., 1765. (Reprint: Bratislava. Mapa z roku 1765. Marquartov plán Bratislavy z roku 1765. Text spracovala Hedviga Hudáková. Bratislava, 1988.) (A régi kollégium épülete a belvárosban „B” jellel, „Obere Jesuiter” néven szerepel.) Vö. Holák: Topografia, 120. (1. ábra).

1. térkép. Pozsony templomai és jezsuita épületei (17. század)

1. ábra. A pozsonyi kollégiumban szolgáló jezsuiták száma rendtagtípus szerint, 1623–1671

A rendház „mikrokozmosza” és a rendtagok prozopográfiai vizsgálata a rendi katalógusok tükrében

A rendház jogi helyzetét a rendtartomány éves katalógusai és jelentései is rögzítették. A ház 1608-ban előfordul, majd 1623-tól folyamatosan szerepel a provinciakatalógusokban. Az első időszakban, 1627-ig missziós állomás, illetve rezidencia-székhely a nagyszombati kollégiumnak alárendelve. Ebben az időszakban évi két rendtaggal működött, az 1625-ben a katalógusban is feltüntetett érseki nyomda két alkalmazottját (Némethi Jakab és Csomafai Pál) leszámítva. 1628-ban, az új kollégium építési munkálatainak kezdetekor nyert kollégiumi rangot. Az éves jelentésekben Pázmány alapítványtételétől, 1626-tól kezdve említik kollégiumként.⁶³

A rendtartomány személyi katalógusai alapján a rendház létszámának időbeli változása és a rendtagtípusok arányának változásai is nyomon követhetők.

A vizsgált időszakban a pozsonyi rendházban – és misszióiban – tevékenykedő 341 rendtag zöme, 251 jezsuita pappá szentelt rendtag volt, akiknek a fele (52,6 százalék) egyúttal a renden belüli elitet képviselő négyfogadalmasközé tartozott.⁶⁴ Mellettük 72 vi-

⁶³ LAR 1626 (ARSI Austr. 135.) 477., 550.

⁶⁴ A Jézus Társaságán belül elkülönültek a pap (I.) és laikus (II.), illetve a még novíciusi, tanulmányi éveiket végző (III.) rendtagok. I.: A pappá szentelt rendtagok (*patres*) két csoportra oszlottak. A négyfogadalmasközé (*professi quatuor votorum*) tanulmányaik, hivatástudatuk alapján kiemelkedtek, másfél-két évtizeddel a belépésük után tették le a negyedik, ünnepélyes fogadalmukat, amellyel a missziós küldetésük tekintetében a pápához való feltétlen hűséget is vállalták, egyúttal a Társaságon belüli vezető tisztségekre is alkalmasá váltak. A papok másik csoportját a pappá szentelt „lelki segítők” (*coadiutores spirituales*) alkották. Ők hasonló felkészülés után tették le az örökfogadalmukat. Főként lelkipásztorként, tanárként és kisebb házak

lági segítőtestvér szolgált, 18-an pedig tanuló, skolasztikus rendtagok voltak. Még beszédesebb a kollégium rendtagállományának évenkénti vizsgálata. A grafikonon⁶⁵ (1. ábra) jól látszik, hogy az 1643-ig növekvő létszámú, majd a háborús időszakokban visszaeső, a korszak végén pedig ismét emelkedő létszámú rendházban végig a papok voltak többségben. A közösség összlétszámának változásait is leginkább a papok létszámemelkedése vagy -csökkenése befolyásolta. Ők elsődlegesen lelkipásztorok voltak, csak néhányuk teljesített tanári szolgálatot is. Hozzájuk képest kevesebben, az 1650-es évektől jellemzően kétharmad ennyien voltak a világi segítőtestvérek. A legkisebb csoportot a gyakran váltakozó tanár rendtagok adták, akiknek a létszáma az iskola differenciáltságához, tanulólétszámához igazodott. Mindez arra utal, hogy a rendháznak a lelkipásztorkodásban betöltött szerepe volt elsődleges, az oktatásban jóval kevesebb rendtag vett részt.

A rendtagok nációmegoszlásának vizsgálatakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az osztrák rendtartományban közös személyi állománnyal kell számolnunk.

Az 1. táblázat is mutatja, hogy a rendtagok között többségben voltak az „osztrákok” (*Austriacus*, ez nagyjából az osztrák örökös tartományokból érkezőket jelentette), ha pedig a Német-római Birodalom nációit is idesoroljuk, a német nyelvterületet együtt vizsgálva, akkor az arányuk összesen 46 százalékot tesz ki. A „magyarok” (*Hungarus*) aránya az *Austriacus* nációjúak részesedésével majdnem egyezett. Ha a szintén „magyarországi” nációknak tekinthető horvát (*Croata*) és szlovák (*Slavus*) nációkat is ideszámítjuk, összesen 41 százalékos arányt kapunk. Pozsony szlovák ajkú lakosságának lelkipásztori ellátására a magyar-

1. táblázat. A Pozsonyban szolgáló jezsuiták nációmegoszlása, (1608) 1623–1671*

Náció	Fő	Százalék
osztrák	109	32
cseh, morva	20	6
német	49	14
magyar, erdélyi	101	30
horvát	15	4
szláv/szlovák	25	7
lengyel	13	4
egyéb	9	3
összesen	341	100

* A táblázatban feltüntetett adatok forrása: Catalogi, II–IV. Az „összevont” nációmegnevezések részletezése, eredeti, latin nyelvű megfelelői és a pontos létszámadatok: osztrák (*Austriacus*): *Austriacus* 67, *Algoius* 1, *Carinthus* 8, *Carniolus* 10, *Silesius* 5, *Styrus* 14, *Tyrolensis* 4 fő; cseh, morva (*Bohemus, Moravus*): *Bohemus* 9, *Moravus* 11 fő; német (*Germanus*): *Germanus* 33, *Alsatus* 2, *Bavarus* 6, *Belga* 2, *Franco* 4, *Pomeranus* 1, *Rauracus* 1 fő; magyar, erdélyi (*Hungarus, Transylvanus*): *Hungarus* 97, *Transylvanus* 3, *Valachus* 1 fő; horvát (*Croata*): *Croata* 15 fő; szláv/szlovák (*Slavus*): *Slavus* 24, *Slovacus* 1 fő; lengyel (*Polonus*): *Polonus* 6, *Livo* 1, *Litvanus* 3, *Podlachus* 1, *Rhutenus* 1, *Roxolanus* 1 fő; egyéb: *Prutenus* 2, *Svevus* 5, *Italus* 2 fő.

vezetőiként szolgáltak. II.: A laikus testvérek, azaz világi segítőtestvérek (*coadiutores temporales*) főként a rendházak működéséhez szükséges kézzel munkát végezték. III.: A pappá szentelés előtt álló, tanuló rendtagok (*scholastici*) képzésük részeként két-három éves gimnáziumi tanári szolgálatot teljesítettek (*magistri*), a gimnáziumok tanári karát legnagyobb arányban ők alkották. A Jézus Társaságába felvettek csoportjairól lásd még: *Institutum Societatis Iesu*. Vol. II. *Examen et constitutiones. Decreta congregationum generalium. Formulae congregationum*. Florentiae, 1893. 2. (Examen, cap. I. 7–11.)

⁶⁵ A grafikon a Catalogi, II–IV. alapján készült, az 1626. év adatai hiányoznak. A rendtagokról készült alábbi elemzések (táblázatok) szintén e kötetek adataira épülnek. Az elemzett rendtagállomány tételes felsorolását lásd Kádár: *Jezsuita kollégium*, 308–327.

2. táblázat. A Pozsonyban szolgáló jezsuiták származási hely szerinti megoszlása,
(1608) 1623–1671

Származási hely	Fő	Százalék	Fő	Százalék
Magyar Királyság (Horvátországgal és Szlavóniával együtt)	126	37,0		
Erdély	10	2,9	136	39,9
osztrák örökös tartományok	102	29,9		
cseh korona országai	19	5,6	121	35,5
Német-római Birodalom (Svájccal együtt)	53	15,5		
északi államok (Lengyelország, Poroszország, Litvánia)	12	3,5		
Velence	1	0,3		
nem azonosítható	18	5,3		
összesen	341	100,0		

országi rendtagok mellett a cseh-morva és lengyel területekről érkező (*Bohemus, Moravus, Polonus* nációjú) társaik is számottevő részt vállaltak, akiknek az összesített aránya elérte a 10 százalékot.

A rendtagok nációmegoszlását évtizedenkénti bontásban is elemezve bizonyos időbeli eltolódások is kirajzolódnak. Az első (rövid) évtizedben (1623–1631) a *Hungarusok* összesített arányuknál jóval többen voltak, csaknem a rendtagok felét tették ki, miközben mellettük a *Transylvanusok* aránya is megközelítette az egytizedes részesedést. A második (1632–1641), harmadik (1642–1651), negyedik (1652–1661) és ötödik évtizedekben (1662–1671) a nációk összesített arányához képest már alig van számottevő eltolódás. A *Hungarusok* mindvégig 23–32 százalékos, az *Austriacusok* 25–37 százalékos arányt tettek ki, utóbbiak hányada az idő előrehaladtával valamelyest növekedett. A *Germanusok* az első évtizedben teljesen hiányoztak, de 1632 után 14–19 százalékos részesedéssel képviselték magukat. A szláv népcsoportok közül a szlovákok az első (13 százalék), a horvátok a második, a cseh-morva nációjúak pedig a harmadik évtizedben (12 százalék) voltak jelen az összesített részesedésüket jóval meghaladó arányban.

A rendtagok származási (születési) helyének vizsgálata a nációmegoszlás elemzéséhez nagyon hasonló eredményt hoz. A rendi katalógusokban feltüntetett településeket politikai (igazgatási) egységeknek megfelelően lehetségessé vált az összesítő adatok kimutatása, ezt szemlélteti a 2. táblázat.

Az adatsort a nációmegoszlásról készült táblázattal összevetve kitűnik, hogy az osztrák örökös tartományokból érkezők összesített arányát a Magyar Királyság területéről származók meghaladják, így relatív többségben vannak az összes vizsgált rendtag között. Ez azzal magyarázható, hogy a nációk vizsgálatakor *Croataként* és *Slavusként* feltüntetetteket is magyarországi illetőségűekként azonosíthatjuk. Az osztrák örökös tartományok közül 10 rendtagot meghaladó részesedéssel Alsó-Ausztria (30), Stájerország (25), Felső-Ausztria (12) és Karintia (12 fő) szerepel. A Német-római Birodalomból elszármazottak

csaknem egyeznek a *Germanus* nációjúak arányával, közülük legtöbben Bajorországból (12) és a passai püspökségből (9 fő) érkeztek. A *Polonus* nációjúak az „északi államokból” érkezőknek feleltethetők meg, zömük (10 fő) lengyelországi születési hellyel szerepel.

Külön figyelmet érdemel a Magyar Királyságból és az Erdélyi Fejedelemségből származók megyénkénti, közigazgatási egység szerinti megoszlása. A Pozsonyban szolgáló jezsuiták közül kiemelkedően sokan a közeli megyékből érkeztek, a legtöbben Pozsony (35), Nyitra (19), Trencsén (15) és Győr (10 fő) megyékből. A 3–6 jezsuita pátriájául azonosítható megyék már sokkal nagyobb területet fednek le a keresztény országrész sávjában: Zágráb (6), Varasd (4), Zala (3), Vas (3), Sopron (4), Liptó (3), Abaúj (3), Sáros (3 fővel). A szintén 4 fő pátriájául azonosítható Heves megye a jezsuiták hódoltságbeli utánpótlását jelzi, az innen érkezők mindegyike gyöngyösi illetőségűként szerepel, amit az itt működő jezsuita rezidencia tevékenységével magyarázhatunk.⁶⁶

A jezsuiták renden belüli életútját, pályáivét is a provinciakatalógusok segítségével jellemezhetjük. Ezzel a prozopográfiai elemzéssel nemcsak a pozsonyi kollégium működésének megértéséhez kerülhetünk közelebb, hanem az osztrák rendtartomány korabeli személyi állományáról, a „tipikus” jezsuita életútról is fogalmat alkothatunk egy kisebb minta segítségével.

A Pozsonyban 1671-ig szolgáló 341 rendtag átlagéletkora a Társaságba való jelentkezéskor 23 év volt.⁶⁷ A belépés szinte kizárólag az osztrák provincia valamely rendházában, az ismert esetek (223 fő) elsöprő többségében a provincia központjában, Bécsben történt (167 fő). A noviciátus után felsőfokú képzésben csak a papságra készülők részesültek. A skolasztikus időszakot be nem fejezőket (18 fő) nagyrészt fiatalon bekövetkezett haláluk, kisebbrészt elbocsátásuk (6 fő) akadályozta. A később pappá szentelt 251 rendtag zöme elvégezte a kétéves bölcsészeti és a hároméves teológiai képzést, közben a rendtartomány különböző házaiban teljesített két-három éves tanári szolgálatot. A bölcsészetet legtöbben Grazban (109), Bécsben (49) és Nagyszombatban (35 fő) hallgatták. A teológiai képzés helyszínei is ugyanezek voltak: a többség Grazban (112), Bécsben (74) vagy Nagyszombatban (52 fő) végzett. A jezsuita papokra nem volt jellemző, de előfordult, hogy a teljes teológiai képzés helyett csak a kétéves kazuista kurzust végezték el.⁶⁸ A vizsgált mintában ez 15 rendtagról mondható el, közöttük a neves pozsonyi nyomdászról, Némethi Jakabról is, aki még az osztrák–cseh provinciamegosztás előtt Prágában végezte a kazuisztikát. A jezsuita papok közül a hosszas rendi képzési, felkészülési időszakot lezáró harma-

⁶⁶ Két rendtag pátriájául megjelölt megyék (és közigazgatási egységek): Bars, Erdélyi Fejedelemség (közelebbi megjelölés nélkül), karánsebesi bánóság, Gömör, Komárom, Turóc. Egy rendtag pátriájául megjelölt megyék és közigazgatási egységek: Belső-Szolnok, Bihar, Csíkszék, Kolozs, Marosszék, Udvarhelyszék, Kőrös, Pest-Pilis-Solt, Somogy, Ung, Zólyom. A gyöngyösi rezidenciáról lásd Molnár Antal: *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*. Bp., 2005. (METEM Könyvek 49) 86–94.

⁶⁷ A rendalkotmány szerint a kétéves noviciusi próbaidőre 14 évnél fiatalabb férfit nem vettek fel, fogadalomra pedig 25 évnél fiatalabbat nem bocsátottak. *Institutum*, 21. (Examen, cap. VII. 1.)

⁶⁸ A *casuistica* elvégzése a gyakorlati lekipásztori ismeretek elsajátítását célozta. Ez nem volt elegendő a Jezus Társaságán belül a negyedik fogadalom letételéhez.

dik probációt, terciaévet⁶⁹ több, mint 194-en végezték el, átlagosan 32 évesen.⁷⁰ A tercia-év helyszíne jellemzően, 128 rendtag esetében a rendtartomány e célra 1633 és 1636 között, majd 1641-től a korszak végéig kijelölt rendháza, a judenburgi kollégium volt. Meg kell említeni, hogy kilencen a rövid életű (1668–1670 között működő) első magyarországi terciaházban, Győrben végezték harmadik próbaévüket.⁷¹

A Társaság iránt való örök érvényű elköteleződést jelentő végső fogadalmat mindösszesen 266 rendtag tette le. 55-en segítőtestvéreként, laikus rendtagokként tették ezt, közülük relatív többségben voltak a Pozsonyban fogadalmat tevők (13 fő).⁷² A papként fogadalmra bocsátottak (211 fő) közel kétharmada, 132 jezsuita tett ünnepélyes, négyes fogadalmat. Fogadalomtételleik helyszíne 33 különböző rendház volt, a többség mégis a rendtartomány négy fontos kollégiumának valamelyikében tett professziót: Nagyszombatban (27), Bécsben (17), Kassán (11) vagy Grazban (10 fő).⁷³ A papként nem ünnepélyes végső fogadalmra bocsátottak, a leendő „lelki segítők” (79 fő) fogadalomtételének helyszínei mutatják a legnagyobb szórást: nagyjából magyarországi rendházakról van szó, amelyek közül a fogadalomtétel számát tekintve Nagyszombat (12), Pozsony (8) és Győr (6 fő) áll az élen.⁷⁴

A pozsonyi jezsuiták rendházon belüli segítőtestvéri, tanári és lelkipásztori feladatairól, mindennapi tevékenységükről alább esik szó, itt a rendi életút lezárására térek még ki. Természetes befejezése volt a szolgálatnak a halál, ami a vizsgált rendtagokat átlagosan 52 esztendőskorukban érte: a belépés idejének átlagéletkorát tekintetbe véve tehát jellemzően három évtizedet töltöttek el a Társaság tagjaként. A rendi szolgálat atipikus lezárását az elbocsátás jelentette, amely a fentebb már említett skolasztikus rendtagok mellett az idősebb jezsuitákat is érinthette. Jellemzően mégis a fogadalomtétel idejében vagy az előtt, átlagosan a tagok 33–34 éves korában következett be, és a vizsgált személyi állományban mindössze 31 ilyen esetről (9 százalék) tudunk.

A lelkipásztorkodó, pap rendtagokról és feladatköreikről a provinciakatalógus alapján alkothatunk összképet. Amint a 1. ábrán jól látható, a lelkipásztori szolgálatot ellátó rend-

⁶⁹ A tercia probációról lásd *Institutum*, 86. (Constitutiones, quinta pars, cap. I. 3.) Továbbá Lukács János: *Jezsuita képzés a Rendalkotmányban*. Bp., 2013. (Vita consecrata 7) 161–173.

⁷⁰ Az esetek kis részében a tercia probáció évét, helyszínét nem ismerjük, de a későbbi fogadalomtétel alapján a harmadik probáció elvégzésére következtethetünk.

⁷¹ A győri terciaházról lásd Kádár Zsófia: A rekatolizáció ismeretlen munkásai. Tercia probációs jezsuiták Nyugat-Magyarországon a 17. században. In: *Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára*. Szerk. Arató György – Nemes Gábor – Vajk Ádám. Győr, 2016. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 25) 475–493. Számmottevő volt még az eberndorfi kollégium (18 fő) és a leobeni kollégium (32 fő) szerepe a terciaképzésben.

⁷² A segítőtestvérként fogadalmat tevők Pozsony mellett 5 esetben Linzben, 4-4 esetben Bécsben, Leobenben vagy Nagyszombatban, 3-3 esetben Kassán vagy Szepeshelyen, egy vagy két esetben Grazban, Győrben, Judenburgban, Homonnán, Klagenfurtban, Kremsben, Trencsénben, Passauban, Sopronban vagy Steyrben tettek professziót.

⁷³ További 6-6 fő Pozsonyban vagy Győrben, 5-en Ungvárott, 3-3 fő Besztercebányán, Kremsben, Leobenben, Linzben, Passauban vagy Varasdon, 2-2 fő pedig Steyrben vagy Zágrábban tette le a négyes fogadalmát.

⁷⁴ További 5-5 fő Bécsben vagy Passauban, 4-4 fő Grazban vagy Ungvárott, 3 fő Kassán, 2-2 fő Besztercebányán, Gyöngyösön, Homonnán, Leobenben, Sopronban vagy Znióváralján.

tagok száma a tanárokénál jóval nagyobb mértékben járult hozzá a rendház létszámának folyamatos emelkedéséhez. Míg a tanárok száma hamar elérte az 5 fős maximumot, a lelkipásztorkodó, pap rendtagok száma bizonyos időszakokra tagolható, létszámuk csaknem egyenletes emelkedést mutat a kezdeti 2 főtől az 1669. évi, 14 főből álló csúcsig. Először 1631-ben emelkedett 2-3 főről 5 főre, majd 1636-tól 7, 1639-től 8, 1641-től 9, illetve ennél több pap szolgált Pozsonyban. Az 1643. évi relatív csúcspont, 14 páter egyidejű szolgálata után I. Rákóczi György erdélyi fejedelem magyarországi hadjárata és az annak nyomán fellépő pestis miatt 1645–1646-ig létszámvisszaesés (9 fő) következett be, majd az 1650. és 1652. évi mélypontok (7 fő) után fokozatos emelkedés-stagnálás figyelhető meg, amelyet csak 1665 után követ újabb, bár nem töretlen létszámemelkedés 1669–1671-ig.

Még többet árul el a rendház működéséről a lelkipásztorkodó rendtagok egyre bővülő, differenciálódó szerepköre. A rendház vezetőjét 1628-tól nevezi meg a katalógus *superiorként*, majd 1631-től a kollégiumi rangnak megfelelően *rector* vezeti a házat. 1635-től jellemző, hogy a rektort egyéb, állandó (gyóntatói, hitszónoki) megbízatással nem terheltek. A rendház lelkipásztorainak legfontosabb papi feladata a prédikálás és a gyóntatás volt. A város nyelvi arányaihoz idomulva a jezsuiták kezdettől (1628-tól) fogva küldtek Pozsonyba német és szláv/szlovák hitszónokokat (*concionator*) és gyóntatókat (*confessarius*). Mellettük csak időszakosan jelenik meg külön magyar nyelvű hitszónok (legkorábban: 1630, 1631, 1632), illetve gyóntató (legkorábban: 1641, 1642). Legtöbb figyelmet kezdettől fogva a német ajkú hívek kaptak, akiknek bizonyos években külön *concionator* és gyóntató is rendelkezésükre állt (1632, 1637). A 21 fős összlétszám révén relatív csúcspont jelentő 1643. évben már kilenc lelkipásztorkodó rendtag szolgált Pozsonyban: két német, egy magyar és egy szlovák nyelvű hitszónok – közülük az utóbbi kettő gyóntatott is, a németeknek ugyanis külön gyóntatóik is voltak. A tanulók *exhortator*a egy magyar, az iskola *praefectus*a, egyben a rendház gazdasági felügyelője egy karintiai rendtag volt. Utóbbi tisztséget (*procurator, minister*), azaz a rendház gazdasági felügyeletét ellátó páterek a lelkipásztorkodásban csak kiegészítő szerepet kaptak, mivel „világi” feladataik idejük nagyobb részét lekötötték. A nagyobb papi létszámmal együtt jellemzőbbé válik, hogy a lelkipásztorok már nem (csak) nyelvi szempontból különböznek: a szintén magas összlétszámú 1654. évben már vásár-, illetve ünnepnapon német és szlovák hitszónokokat is elküldöztettek. A német vasárnapi szónok egyúttal a kollégium rektori tisztét is betöltötte, szlovák kollégája pedig gyóntatott is anyanyelvén. Mellette németül, illetve szlovákul és magyarul is értő két páter látta el a rendház és a hívek gyóntatói feladatát.

A rendház saját lelkivezetésére 1633/1634-től volt kijelölve külön rendtag, aki spirituálisként (*pater/praefectus spiritualis*), illetve a laikus segítőtestvérek lelkivezetőjeként (*curam habet coadiutorum, dat puncta fratribus*) szerepel a katalógusokban. Külön tisztségeként fordulnak elő a rendház szempontjából fontos szolgálatok: a könyvtáros (*bibliothecarius*, például 1631, 1637, 1638, 1639) és a háztörténetíró (*historicus collegii*, 1662, 1666, 1667). Továbbá a jezsuiták társadalmi beágyazottságát jelző, a templomi és iskolai szolgálaton túlmutató feladatok: a katekéta (*catechista*, például 1632, 1633, 1637), börtönlelkészi (*habet curam carcerum*, 1650, 1651, 1654) és kórházlelkészi (*habet curam hospitalis*, 1650, 1651, 1652, 1659) tisztségek.

A segítőtestvérek (laikus rendtagok) létszámemelkedése és feladatköreik differenciálódása a pappá szentelt rendtársaikhoz hasonlóan tükrözi a rendház belső fejlődését. Először az 1625. évi katalógusban szerepel Pozsonyban segítőtestvér, az érseki nyomda munkatársaként (Csomafai Pál). A laikus rendtagok jelenléte szempontjából is a kollégiumi rang elnyerése jelentett minőségi változást. 1628-tól két segítőtestvér szolgált a rendházban. Egyikük, Martin Locher sekrestyés és a ruhásszekrények őre volt, másikuk, Andreas Conrad szakács, bevásárló és pénztáros (sáfár). 1633-ig a két *coadiutor* meg is maradt hasonló beosztásban, és különleges módon személyük sem változott. Locher kapus, mosodás, a rendházból elutazó rendtagok útitársa, szabó, vizsgafelügyelő és éjjeliőr; Conrad éléstár-felügyelő és éjjeliőr beosztásban is szerepelt az 1628-ban említett tisztségei mellett. Mindketten igen hosszan, 12 évig maradtak Pozsonyban. 1639-re, amikor itteni szolgáltatukat befejezték, a segítőtestvérek száma is megnőtt. 1634-ben négy, 1635-ben öt, 1636-tól pedig hat *coadiutor* szerepel a katalógusokban: a teljes, ötosztályos gimnázium kiépülése tehát a rendház körüli „világi” teendők mennyiségét is megnövelte. Ebben az évben a hat testvér feladatai így oszlottak meg: egy szakács; egy bevásárló, pénztáros, éléstár-felügyelő; egy kapus és felszolgáló; egy mosodavezető és a vendégek ellátásának felügyelője; egy prokurátor atya társa (gazdasági ügyekben segítője); egy pedig a szabóság vezetője és sekrestyés volt. 1636 és 1650 között öt-hat segítőtestvér szolgált hasonló tisztségekben, csak néhány évben esett vissza négyre, a háborús 1646. évben háromra a számuk. 1655-től a korszak végéig hét-kilenc segítőtestvér szolgált a rendházban, a kilencfős maximumot csak két esztendőben (1663, 1671) érték el.

A laikus rendtagok szolgálati ideje külön vizsgálatot érdemel. A jezsuiták nagy fluktuációja ugyanis a *coadiutor*okat kevésbé jellemezte, mint pappá szentelt társaikat. A Pozsonyban 1671-ig szolgáló 72 segítőtestvér átlagos szolgálati ideje 3–4 év volt, ami bő egy évvel hosszabb, mint az összes itt tevékenykedő rendtagra kivetített átlag (2,34 év). Ennél még fontosabb, hogy a *coadiutor*ok között mindig voltak olyanok, akik (egymás közötti kisebb átfedésekkel) hosszú ideig maradtak Pozsonyban, így a gyakrabban változó papokhoz képest az állandóságot képviselték. Az első ilyen „páros” a már említett Locher és Conrad voltak (1628–1639).⁷⁵ A tiroli származású Locher életében leghosszabb ideig nem is Pozsonyban, hanem Linzben szolgált, ugyanez igaz a passauai születésű Conradra is, aki élete utolsó 20 évét Grazban töltötte. Mellettük 1634-től jelent meg a „csúcstartó”, Jurmanich Márton (1634–1677), aki mindvégig a rendház gazdasági vezetésében vett részt. A Pozsony megyei származású, horvát nációnú testvér 1677-ig, összesen 44 évig szolgált Pozsonyban, halálát is itt lelta. Kiemelkedően hosszú, egy helyben töltött szolgálati ideje a rendtartomány viszonylatában is kivételes. Szintén 1634-től haláláig szolgált a rendházban a sziléziai származású Valentin Detki (1634–1645) szakács. Az eichstätti püspökségből elszármazott Georg Grueber (1660–1675) a ruhatárak őre, betegápoló, útitárs, sekrestyés és éjjeliőr volt, aki szintén egészen haláláig Pozsonyban maradt. A stájer Peter Trattner (1662–1671) elsősorban sekrestyésként tevékenykedett, élete végén Leobenben szolgált szintén egy évtizedig. A bajor Johann Pauer (1664–1679) az éléstár felügyelője,

⁷⁵ Zárójelben a nevek után a pozsonyi szolgálati időt adom meg.

bevásárló és gazdasági vezető, *oeconomus* volt, aki ugyancsak haláláig maradt Pozsonyban. A leghosszabb ideig itt szolgáló segítőtestvérek személye egyúttal arra a jelenségre is rámutat, hogy a rendtartomány központjához közeli régióban származási helyre, nációra nézve milyen sokszínű közösség alkotta a jezsuita rendház tagságát, illetve annak „legál-landóbb” részét.

Pozsony iskolarendszere a jezsuiták érkezése idején

Pozsonyban nagy múltra visszatekintő káptalani iskola működött, amelynek fenntartásában a 15. század derekától a város is kivette részét. E századból, illetve a 16. század elejéről elszórt adatok utalnak több iskola egyidejű fennállására. Az 1550–1560-as években a Szent Márton-plébániatemplom melletti káptalani iskola tanítóját elsősorban a prépost tartotta el, de a költségekhez a város is hozzájárult. Az iskola ekkoriban már az elemi szintet meghaladó humanista latin iskolaként működött. A 16. század végére önálló német (elemi) iskola is létrejött, amely a klarissza kolostor mellett kapott helyet (a későbbi, 18. századi katolikus városi iskola helyén).⁷⁶ A bécsi béke után a pozsonyi evangélikus gyülekezet is felállította saját városi iskoláját, amelynek első rektora, a pfalz-neuburgi hercegségben fekvő Lauingen városából hívott David Kilger volt, hivatalát 1606 decemberétől töltötte be. Mivel a környező településeken, Récsén, Szentgyörgyben és Nagylévárdon is voltak gyülekezetek, az időközben az elemi mellett középszintű képzésre is kiterjedő iskola regionális oktatási központtá nőtte ki magát. 1616-tól a főtéri Armbruster-házban kapott helyet, majd a tehetős gyülekezet 1656-ra új gimnáziumépületet emeltetett a főtéri német evangélikus templom mellett, és ezt többszöri bővítéssel 1672-ig használták. A lutheránus felekezettől ekkor elvett iskolaépületet a főtéri templommal együtt később a Jézus Társasága kapta meg.⁷⁷

A jezsuita kollégiumalapításkor a káptalan, illetve a jezsuiták és a fundátor Pázmány érsek között 1626 áprilisában kötött szerződésnek (a tanulmány elején idézett) 3. pontja szabályozta a régi káptalani iskola és a felállítandó új, jezsuita gimnázium viszonyát is. Az elemi ismeretek oktatása a káptalani-plébániai iskola iskolamesterének feladata maradt, aki csak a tanítás tekintetében függött a kollégium rektorától, jogilag a káptalan kötelékében maradt. A káptalani iskola mint városi latin iskola tehát nem utód nélkül szűnt meg 1628-ban: középfokú oktatásra kiterjedő funkcióját a jezsuita gimnázium vette át.⁷⁸ Az elemisták

⁷⁶ Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 7–14.

⁷⁷ Markusovszky Sámuel: *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története kapcsolatban a pozsonyi ág. hitv. evang. egyház multjával*. Pozsony, 1896. 7–14., 44–49., 64. A gimnáziumi szintű képzés megkezdését (indoklás nélkül) az új épület átadásához (1656) köti. Mészáros István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. (Általánosán képző középiskolák)*. Bp., 1988. 241. Az evangélikus templom- és iskolaépület elvételéről lásd Kádár Zsófia: *A pozsonyi Szent Salvator-templom katolikus használatba vétele (1672–1673)*. In: *Koraújkor-ÁSZ. Koraújkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*. Szerk. Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt – Mitropoulos Anna Diána. Bp., 2014. (Koraújkor-ÁSZ tanulmánykötetek 1) 200–229.

⁷⁸ A folytonosság a korábbi szakirodalomban nem volt hangsúlyos. Vö. pl. Dénesi: *Missziótól a kollégiumig*, 94.

tanítása továbbra is a régi iskola feladata maradt. Mivel az 1630-as évekre már katolikus német tanító nem volt a városban, a német írás oktatásával is az iskola egyetlen tanítóját akarták megbízni, míg feleségét (írástudatlan lévén) a kisleányok fonásra való tanításával.⁷⁹ A vizsgált korszakban tehát Pozsonyban felekezeti (és részben nyelvi) alapon elkülönült, párhuzamos iskolarendszer állt az evangélikus és katolikus diákok rendelkezésére, amelyek egyaránt elemi és középszintű ismeretek elsajátítását biztosították.

A jezsuita gimnázium osztályszerkezete, tanulólétszáma

Az 1628. évtől fokozatosan épült ki a pozsonyi gimnázium osztályszerkezete. A kezdeti két osztály (*principia, grammatica*) 1629-ben egy évfolyammal (*syntaxis*) bővült, a tanárok száma is háromra emelkedett. 1630-ban négy évfolyamot (*poetica* is indult) két tanár látott el, a *grammaticai* osztályoknál összevont tanításra gyanakodhatunk. 1631-ben a négy osztályt már négy magiszter vezette, a következő évben pedig a teljes, ötosztályos gimnázium (a *rhetoricával* együtt) működött öt tanár rendtaggal. Ettől kezdve az öt tanár meghatározó maradt 1673-ig, akik közül a legfelső egy, ritkábban kettő vagy három osztályt papok, az alsóbbakat magiszterek tanították. Először 1636-ban fordul elő a katalógusban, majd 1651-től állandósul az öt gimnáziumi osztályt „lefelé” kibővítő hatodik, *parva* (ritkábban *infimia*) néven, amelyet a *principisták* tanára (majd 1674-től külön magiszter) oktatott. Nehezebb esztendőkből csak négy tanár jutott az öt plusz egy osztályra (1650, 1656, 1665), az 1664. háborús évben pedig mindössze négy osztály indult el két tanárral. A rendi katalógus adatait az 1650-től fennmaradt anyakönyv bejegyzései annyiban egészítik ki, hogy a tanulók tudásszintjének megfelelően 1653-tól egyre rendszeresebben két *parvista* tanulócsoport – tehát összesen hét tanulócsoport – indult (*parvista maiores/minores*). 1656-tól előfordult, hogy a legelső osztályt tovább differenciálták, és így egy további *minimistae* vagy *declinistae et legentes* csoport is indult, összesen tehát akár nyolc tanulócsoport is működhetett anélkül, hogy a tanári létszám öt fölé emelkedett volna.⁸⁰

A diákok összlétszámát befolyásolta mind a jezsuita rendház gyarapodása, mind a kollégium életére is kiható háborúk, járványok pusztításai. Az összlétszám változásai az évfolyamszerkezet bővülését is előidéztek: az 1650-től rendelkezésre álló anyakönyvi adatok tanúsága szerint az iskola az egyik leglátogatottabb magyarországi jezsuita gimnázium volt már a 17. században is. (Kökényesi Zsolt e számban megjelent tanulmányában olvasható, hogy a 18. század jelentős részében a legnépszerűbb hazai jezsuita gimnáziummá lépett elő, a nagyszombatit is megelőzve!) 1650-ben hat évfolyamban összesen 184 diák tanult, majd a létszám 1654-re elérte a 262 főt. Ezt a relatív csúcsot a háborús időszak miatt csak 1669-re haladta meg ismét a tanulólétszám (264 fő), majd

⁷⁹ Vö. Pázmány Péter *egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1616–1637)*. Vál., bev., jegyz. Beke Margit. Bp., 1994. 177.

⁸⁰ Vö. a gimnáziumi anyakönyv vonatkozó éveivel: *Matrica gymnasii Posoniensis ab anno 1650, usque ad annum 1725*. Főszékesegyházi Könyvtár (Esztergom), Coll. Batthyány. Cat. IX. Lit. Tit. I. f. (= Cat. Pos. I.).

az 1670-es évek elején újabb visszaesés történt, bár a létszám a vizsgált korszakban, 1675-ig már nem süllyedt 200 fő alá.⁸¹ Az egyes évfolyamok egymáshoz viszonyított létszámaránya a Sasfi Csaba által 19. századi mintán vizsgált jelenséggel hasonlítható össze: a gimnázium alsó évfolyamaiból a *grammatica* évfolyamára átlagosan 11 százalékkal kevesebb diák lépett tovább, majd a *syntaxis*t követő legfelsőbb évfolyamokban, a *poetica* (és *rhetorica*) osztályaiban átlagosan 27 százalékkal kevesebben folytatták tanulmányaikat (a *syntaxis*tákhöz képest). Ezek az arányok az egyetlen intézménytípuson belül érvényesülő többféle funkcióval magyarázhatók: a továbbtanuláshoz szükséges legfelsőbb osztályokat kevesebben végezték el (ez a 19. századi „nagygimnáziumi funkcióhoz” hasonlítható), míg az alsóbb évfolyamok esetén a gimnázium műveltségközvetítő, szocializációs szerepe volt elsődleges (a 19. századi minta „polgáriskolai”, „kisgimnáziumi” funkciójával összhangban).⁸²

A tanulók jellemzése a gimnáziumi anyakönyv alapján

A pozsonyi gimnázium 1650-től fennmaradt anyakönyve a tanulók társadalmi helyzetének, jellemző életkorának, nációk, származási hely és felekezetek szerinti megoszlásának a behatóbb megismerésére is lehetőséget kínál.⁸³ Az alábbi, választott mintaévek feldolgozására épülő elemzéshez a következő tanévek adatait használtam fel: 1650–1651 (származási hely, náció, vallás, életkor); 1656–1657 (az előbbieket és társadalmi státus); 1660 (származási hely, náció, társadalmi státus); 1664 (az előbbieket és életkor), 1675 (az előbbieket).⁸⁴

A matrikulabejegyzések alapján a diákok társadalmi helyzetéről csak részleges képet alkothatunk, az adatok mégis jellemzőnek tűnnek (3. táblázat). Az elemzés eredményét az teszi kétséges, hogy a vizsgált években teljes körű – egy év teljes diákságára vonatkozó – adatsor nem áll rendelkezésre. Míg a korszak elejéről a tanulók körülbelül egyharmadáról (31,5 százalék, illetve 37,9 százalék) vannak adataink, 1660-ból csak a diákok törpe kisebbségéről (18,3%), majd emelkedő arányban 1664-ben a beiratkozottak csaknem feléről (49,1 százalék), illetve közel kétharmadáról (63,4 százalék) maradtak fenn adatok. Emellett az

⁸¹ A diáklétszámokról lásd a Cat. Pos. I. adatait és Kökényesi Zsolt tanulmányát e folyóiratomban!

⁸² Sasfi Csaba: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*. Bp., 2013. (Korall társadalomtörténeti monográfiák 4) 165–170., 394.

⁸³ A jezsuita iskolai anyakönyvek adattartalmát rendi rendelkezés szabályozta. A *Ratio studiorum* szerint a diákok családi és keresztnéve mellett fel kellett jegyezni származási helyüket, korukat, szüleik nevét, lakhelyüket, felvételük évét és napját. Lásd *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu (1586 1591 1599)*. Ed. Ladislaus Lukács. Romae, 1986. (Monumenta paedagogica Societatis Iesu. Nova editio penitus retractata V) 405–406. (Regulae praefecti studiorum inferiorum, 11. Admissio.) Az anyakönyvek adattartalma mégis évről évre, sőt, évfolyamonként is változott.

⁸⁴ A mintaévek diákjainak adatait úgy elemzem, hogy az egymást követő évek tanulóit egy csoportként értelmezem, így például az 1650–1651-ben továbbtanuló diákok adatai az elemzésben összevontan jelennek meg. Így különböző létszámú minták jönnek létre, de az adatok arányosítása révén akár időbeli változások is megfigyelhetők.

3. táblázat. A diákok társadalmi státusára vonatkozó anyakönyvi adatok (a mintaévekben)*

Csoport	Megnevezés	1650–51	1656–57	1660	1664	1675	Összesen
főnemes	comes			2		2	4
	liber baro	1	3	3		2	9
	praenobilis					2	2
köznesem	nobilis	107	99	60	62	126	454
polgár	civis	28	33	1	6	18	86
	civis, nobilis	1	2				3
nem nemes	ignobilis	2	1		18	92	113
	libertinus					6	6
	plebeius					1	1
nincs adat		302	226	295	89	144	1056
összes ismert		139	138	66	86	249	678
mindösszesen		441	364	361	175	393	1734

* A második oszlopban az anyakönyvben szereplő megnevezéseket adtam meg, kivéve néhány ritka megnevezést, amelyeket így vontam össze: *libertinus* = *libertinus*, *ignobilis*; *plebeius* = *plebeius*, *ignobilis*; *liber baro* = *liber baro*, *magnificus/praenobilis*.

1675. évi arányok megbízhatóságát növeli, hogy bár a *parvista minor* és az ez alatti két tanulócsoporthoz adatai teljesen hiányoznak, a többi évfolyam adatai szinte teljesek.

Érdeemes tehát a vizsgált korszak vége felől kiindulnunk. A gimnázium felső hat osztályának diákjai (az összes tanuló 63,4 százaléka) között abszolút többségben voltak a köznemesek (50,1 százalék).⁸⁵ Mellettük statisztikailag nem sok, mégis figyelemre méltó számban (6 fő, 2,4 százalék) találunk főnemeseket is. A második legnépesebb csoportot a nem nemesi származásúak alkotják (39,8 százalék). Harmadikként, jóval kisebb arányban találunk polgári származású ifjakat az iskolában (7,2 százalék). A megelőző, 1664. évi, jóval kisebb létszámú minta a polgárok hasonló arányszáma (7,0 százalék) mellett a nemesek és a közrendűek között az előbbiekre javára jelentős eltérést mutat (72,1, illetve 20,9 százalék). Érdeemes azonban megjegyezni, hogy 1675-ben a nemesek aránya a teljes tanulólétszámhoz képest 32,1, 1664-ben pedig 35,4 százalékot tesz ki. Ha (jó okkal) feltételezzük, hogy a nemesi származást nagyobb eséllyel írták be a matrikulába, mint a közrendű státust, akkor óvatosan kell viszonyulni a nemességnek az 1675. évi mintában tapasztalt „abszolút többségéhez”.

Az említett eljárást igazolni látszik az időben középső, kisszámú minta, amelyből egyértelmű, hogy ebben az évben csak a nemesi származást tartották felírásra méltónak: az ismert 66 adatból 65 vonatkozik fő- vagy köznemesi származásra. A Pozsonyból, az 1650-es évekből fennmaradt korábbi minták is igazolhatják ezt annyi kiegészítéssel, hogy a nemesi mellett a polgári származást is feltüntették. Az ismert esetek elsősorban többség-

⁸⁵ A százalékos arányok az adott évekből az anyakönyvi bejegyzésekből ismert összes adathoz képest értendők.

ben 1650–1651-ben (77,0 százalék) és 1656–1657-ben (71,7 százalék) is a köznemesi származást írták be, míg nagy arányban (20,1, illetve 23,9 százalék) jegyezték fel a polgári státust is. Mindkét mintában azonban a diákok összlétszámához képest jóval kisebb arányokról van szó: a beírt köznemesek 1650–1651-ben a diákok egynegyedét (24,3 százalék), 1656–1657-ben valamivel nagyobb arányt (25,2 százalék) tesznek ki; a polgárok pedig az egytizedes részesedés alatt maradnak (6,35, illetve 9,1 százalék).

A mintaévek adatai tehát azt mutatják, hogy az anyakönyvben legnagyobb eséllyel a nemesi származást tüntették fel, ehhez képest kisebb arányban jegyezték be a polgári, és még kisebb arányban a közrendű származást. Így a vizsgált korszak végére feltehetően a diákok között a legnépesebb két csoportot a köznemesek, illetve a közrendűek alkották, akiknek egymáshoz viszonyított arányát eldönteni nem lehet, de elképzelhető, hogy a mérleg a nemesség felé billent el. E két, nagy tömegeket kitevő csoporthoz képest a polgári származásúak jóval kisebb arányban, az egytizedes részesedést nem meghaladva képviseltették magukat. Mellettük a korszakban mindvégig jelen volt néhány főrendű diák is. Az anyakönyv tehát a jezsuita gimnáziumok „társadalmi kohó” szerepét a tanulók társadalmi státusa szempontjából igazolja: a *plebeiusoktól* a *magnificusokig* a társadalom széles rétegei jelennek meg. Ugyanakkor az „elitképzés”-jellegét annyiban támasztják alá az adatok, hogy a nemesi és a polgári származásúak érthető módon a népesség egészéhez viszonyított arányukat jóval felülmúlva képviseltették magukat.

A diákok életkorára vonatkozó adatokat (más korabeli jezsuita anyakönyvektől eltérően) a pozsonyi matrikula legalább részlegesen megőrizte (4. táblázat). Ezeket más 17. századi hazai jezsuita gimnáziumok tanulóinak életkori jellemzésére is használhatjuk analógiaként. E téma – főként a források szűkössége miatt – a régebbi, iskolatörténeti feldolgozásokban sem kerül elő.⁸⁶ A szakirodalomnak a *Ratio studiorum* szabályozására hivatkozó, közhelyszerű megállapítása szerint a jezsuita iskolákban egy-egy évfolyamba korban és tudásszintben egymásnak megfelelő diákok jártak.⁸⁷ E kép azonban (legalábbis Pozsonyra nézve) módosítandó, bár előre kell bocsátani, hogy a matrikulát vezető tanárok más adatokhoz képest is következtelenebbek voltak: a „bemondás” vagy „ránézés” alapján rögzített életkor egy-egy tanuló esetében egymást követő években olykor évi két esztendőnyi időződést, esetleg fiatalodást rögzített, míg mások „örökifjak” voltak, évekig szerepelnek az anyakönyvben ugyanazzal az életkorral.

A gimnázium legalacsonyabb évfolyamai közül a *parvista maior* és *parvista minor* adatai ismeretesebbek, a korszak végére felállított, ennél alacsonyabb tanulócsoportokban a diákok életkorát nem jegyezték fel. Az évfolyamok fentebb említett „funkcionális” elkülönülését az átlagéletkorok is valamelyest leképezik. Az „alsó tagozaton”, tehát a *parvista* osztályokban átlagosan 11,9–13,3 éves diákok tanultak, a tanulók zöme 10–15 éves közé esett. A szórás azonban szembetűnően nagy. A legfiatalabb, 4 és a legidősebb, 20 eszten-

⁸⁶ Vö. pl. Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium, 185–186.*; Acsay Ferenc: *A győri kath. főgimnázium története 1626–1900.* Győr, 1901. 103.

⁸⁷ Vö. pl. Bikfalvi Géza: *A jezsuita oktatás gyakorlata a Ratio Studiorum szellemében.* In: *Historicus Societatis Iesu. Szilas László Emlékkönyv.* Szerk. Molnár Antal – Szilágyi Csaba – Zombori István. Bp., 2007. (METEM könyvek 62) 186.

4. táblázat. A diákok életkorára vonatkozó anyakönyvi adatok (a mintaévekben)*

Osztály	1650–51		1656–57		1664		1675		Összesen		
	átlag	szórás	átlag	szórás	átlag	szórás	átlag	szórás	átlag	szórás	jellemző
rhetorica	19,7	16–25	20,5	18–35	n. a.		19,5	16–27	19,9	16–35	19–21
poetica	18,8	15–24	n. a.		n. a.		n. a.		18,8	15–24	17–20
syntaxis	18,1	14–23	17,7	12–22	16,5	13–20	16,5	10–22	17,2	10–23	14–20
grammatica	16,4	12–21	15,6	11–19	15	11–18	15,2	12–19	15,6	11–21	14–18
principia	15,1	10–21	14,8	10–21	n. a.		13,9	10–18	14,6	10–21	12–17
parvista maior	11,9	7–16	13,3	8–16	n. a.		13,1	9–17	12,8	7–17	11–15
parvista minor			11,9	4–20	n. a.		n. a.		11,9	4–20	10–14
nincs adat	90,0		38,0		135		159				

* A táblázatban osztályonként, éves bontásban adtam meg a diákok átlagéletkorát és az életkor szerinti szórádásukat. A *parvista minor*nál alacsonyabb két osztály csak az utolsó mintaévben szerepel, de ezekről nem áll rendelkezésre életkorra vonatkozó adat. Az 1664. évi adatoknál a *syntaxis* osztályából a diákok 84 százalékáról, a *grammatica* osztályából a diákok 36 százalékáról van adatom. Más éveknél és osztályoknál az adatokkal rendelkező osztályokat szinte teljes körűen bejegyezték az anyakönyvbe. Az utolsó oszlopban az összesített átlag és szórás után feltüntettem a teljes szóráson belül jellemző életkori megoszlást is.

dős diákok is a *parvista minor* évfolyamban találjuk 1656–1657-ben. A fentebb „kisgimnáziumi” funkcióval jelölt grammatikai osztályok átlagéletkora 13,9-18,1 év, ami megfelel a mai fogalmaink szerint vett gimnáziumi tanulmányoknak. A jellemző életkor ezekben az évfolyamokban 12–20 év, a szórás itt is nagyobb: 10–23 év. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a „valódi” gimnáziumi tanulmányok elkezdésére a 10 évesnél fiatalabb tanulók kivételes esetben sem voltak alkalmasak. A „nagygimnáziumi” tanulmányokat jelentő legfelső osztályokat, a humaniorákat átlagosan 18,8–20,5 évesen, jellemzően 17–21 évesen végezték, a szórás 15 és 35 év között mozog, utóbbi azonban kiugróan magasnak számít.

Az egymásra épülő évfolyamok átlagéletkora mégis – a nagy belső szórás ellenére – az összes mintaév esetében fokozatosan emelkedik. A vizsgált korszakon belül a *syntaxis* osztályáig bezárólag minden évfolyamnál tetten érhető – időben 1675 felé előrehaladva az átlagéletkor kismértékű, de folyamatos csökkenése. Ettől való eltérést csak a *parvista* osztály kettéválása eredményezett, 1656 után a korábbi „legfiatalabb” osztály átlagéletkorának a *parvista minor* felelt meg, míg a *parvista maior* évfolyam átlagéletkora mintegy másfél évvel megemelkedett. Ezt a csökkenést óvatosan, de összefüggésbe hozhatjuk a tanulólétszám emelkedésével, tehát a gimnázium „társadalmi nyitásával” is.

Ami az iskolai előmenetelt és a fluktuációt illeti, a pozsonyi anyakönyv első évtizedének összesen mintegy 3000 diákjáról rendelkezésre álló adatsor alapján a diákok csaknem fele az iskolában csak egy vagy két évet töltött el. Valamivel kevesebb, de szintén nagyszámú az olyan tanuló, aki a gimnáziumban csak néhány évig tanult. Ez az intézmény

szempontjából nagy „átmenő forgalmat”, fluktuációt jelentett. Másrészt a jezsuiták oktatási szabályzata szerint a diákokat elsősorban tudásszint szerint osztották évfolyamokra, ami olykor lehetőséget adott az év közbeni osztályugrásra is, mégis ennél sokkalta gyakoribb volt, hogy egyetlen osztályt egy-egy tanuló több évig ismételtetett. A diákok java része csak a gimnázium alsóbb két-három évfolyamát végezte el. A tehetségesebbek közül néhányan 5 év alatt be tudták fejezni a „nagygimnáziumot”. Példaként Balatoni Istvánt, a Pozsony megyei Diószegről elszármazott magyar nemest említhetem, aki öt év alatt a gimnázium felső öt évfolyamát végezte el, majd 1656-ban a ferences rendbe lépett be.⁸⁸ Vagy a horvát nációjú, pozsonybesztercei Bellosicz Lukácsot, aki hat iskolaév alatt hat osztályt abszolvál, majd szintén egyházi pályára lépett és pozsonyi kanonok lett.⁸⁹ A kevésbé eredményes előmenetelre példa a Pozsony megyei Sárffőről érkező, horvát nemesi származású Dugovicz György, aki öt év alatt három évfolyamot látogatott a *grammatica* osztályáig bezárólag.⁹⁰

A náció (*natio*) „nemzetiségként” való azonosítása (amely fogalom használata a 19. század előtt anakronisztikus) helyett az alábbiakban nyelvi csoportokként tekintek az egyes nációkra, amelyek az anyanyelv mellett szűkebb származási helyre, páttriára (is) utalhatnak (például Erdélyből vagy valamely osztrák tartományból való származásra).⁹¹

A pozsonyi diákság nációmegoszlásáról (5. táblázat) a mintaévek zömében (kivéve az 1660. évet) reprezentatív adatsoraink vannak. A két legnagyobb nációcsoport a korszakban mindvégig a *Slavus/Pannonus* (24,6 százalék), amely a Pozsony környéki szlovák nyelvű lakossággal azonos, illetve az *Ungarus* (23,6 százalék), amely a magyar ajkúak megnevezése. A harmadik legnépesebb a *Croaták* (11,5 százalék), a horvát nyelvűek közössége, akik nagyrészt nem a Dráván túlról, hanem a városhoz közel eső, nyugat-magyarországi horvát településekről érkeztek. Negyedikként, nagyságrendekkel lemaradva következnek a *Germanusként* és *Austriacusként* összesített csoportok (összesen 7,15 százalék), akik között a „németek” és „osztrákok” mellett elzászi, bajor, németalföldi, vesztfáliai, krajnai és sziléziai tanulók is akadnak. Csak elvétve fordulnak elő cseh/morva, illetve más nációjú, lengyel, rutén és itáliai tanulók.

A mintaévek adataiból időbeli változásokra is következtethetünk. Az 1656–1657. évekből csaknem a diákok teljességéről rendelkezésre álló adatokból érdemes kiindulni. A legnagyobb nációcsoport, a szlovákok mögött jóval, 13 százalékkal elmaradó magyar ajkúak és a horvátok aránya egymáshoz közelít. A német nyelvűek mellett csak két morva és egy-egy rutén és itáliai diák fordul elő. Az ezt megelőző, 1650–1651. évi minta (az 1656–1657. évhez képest) a szlovákok hasonló részesedése mellett a magyarok nagyobb arányát mutatja főként a horvátok rovására, miközben több német ajkú diákról is tudunk.

⁸⁸ A háborús évek miatt egy megszakítással, 1650–1653. közötti és 1656-os években. Vö. Cat. Pos. I. 12^r, 18^r, 25^r, 30^v, 44^v.

⁸⁹ A gimnáziumot szintén egy év kihagyással végezte el az 1653–1654. és 1656–1659. években. Vö. Cat. Pos. I. 34^r, 41^r, 46^r, 49^r, 54^r, 58^v. Pozsonyi kanonok 1676–1692. Lásd Rimely: *Capitulum insignis ecclesiae*, 273.

⁹⁰ 1653–1654. és az 1657–1659. években. Vö. Cat. Pos. I. 34^r, 42^v, 50^r, 55^r, 60^v.

⁹¹ Acsay a győri anyakönyvet elemezve szintén anyanyelvként értelmezte a *natiót*. Acsay: *A győri főgimnázium*, 92.

5. táblázat. A diákok nációmegoszlása (a mintaévekben)*

Náció	1650–51	Százalék	1656–57	Százalék	1660	Százalék	1664	Százalék	1675	Százalék
magyar (<i>Ungarus</i>)	121 ¹	32	94	26	36 ²	47	58	52	99	39
szláv/szlovák (<i>Slavus</i>)	151	40	140	39	10	13	41	37	31	12
szláv/szlovák (<i>Pannonus</i>)					10	13	1	1	42	16
horvát (<i>Croata</i>)	47	13	89	25	15 ³	20	8	7	41	16
német (<i>Germanus</i>)	30 ⁴	8	28 ⁵	8	3	4	4	4	31 ⁶	12
oszttrák (<i>Austriacus</i>)	14 ⁷	4	3 ⁸	1					11	4
morva (<i>Moravus</i>)	8 ⁹	2	2	1	1 ¹⁰	1				
egyéb	3 ¹¹	1	2 ¹²	1	1 ¹³	1				
nem ismert	67		5		285	63			136	
összes ismert	441		364		361		175		391	
összes ismert	374	100	359	100	76	100	112	100	255	100
ismert százalék		85		98		21		64		65

* A mintaévek alatt a jelzett nációcsoport létszámadatait, a táblázat utolsó sorában az ismert nációjú diákoknak a teljes diáklétszámhoz viszonyított arányát adom meg. Évente megadom a nációcsoportok százalékos részesedését is az összes ismert nációjú diák létszámához viszonyítva. A kettős mintaévekben kétszer előforduló személyek esetében, ha a nációmegjelölés a két évben eltért, az anyakönyv más adatai segítségével a többször előforduló nációmegnevezést adtam meg. Az 1660. évben csak a *principia*, *grammatica*, *syntaxis* és *poetica* osztályok tanulójának egy részéről írták fel a nációt, a *rhetorica* és a legalsó évfolyamok diákjairól nincs adat. Az 1664. évben csak a *parvista maior*, *principia*, *syntaxis* és *grammatica* osztályok diákjai nagy részének nációjáról van adat, a nagy tömeget kitevő *parvista minor* osztály diákjairól nincs. Az 1675. évben csak a *parvista maior* osztályról és az ennél magasabb osztályokról van – szinte teljes körű – adat-sor, az alsóbb osztályok adatai hiányoznak. A táblázatban egyszerűsítve (összevonva) feltüntetett nációmegnevezéseket, pontos létszámokat jegyzetekben jelzem. A *Slavus/Pannonus* nációmegjelölés egybevonható, de mivel mindkettőhöz nagy létszámú csoportok tartoznak, az összevont és a megosztott százalékos megoszlást is feltüntettem.

A táblázathoz tartozó jegyzetek:

- 1 Ide számítva 2 Siculus, 2 Transylvanus.
- 2 Ide számítva 1 Siculus.
- 3 Ide számítva 1 Dalmata.
- 4 Ide számítva 1 Bavarus.
- 5 Ide számítva 1 Westphalus.
- 6 Ide számítva 1 Alsata és 1 Belga.
- 7 2 Austriacus, 3 Carniolus, 9 Silesita.
- 8 1 Carniolus, 2 Silesita.
- 9 6 Moravus, 2 Bohemus.
- 10 1 Bohemus.
- 11 3 Polonus.
- 12 1 Rhutenus, 1 Italus.
- 13 1 Polonus.

A korszak közepéről ismert, 1660. évi minta aligha reprezentatív, bár tendenciájában előre vetíti a bőségesebb adatmennyiséget fenntartó 1664. és 1675. éveket. Az 1664. esztendőben szembetűnő változás a magyar és szlovák ajkúak részesedésének felcserélődése. A magyarok az ismert nációjú diákok abszolút többségét teszik ki, miközben a horvátok aránya a vizsgált időszakban a mélypontra esik vissza és a német ajkúak részesedése is a korábbi arányuk felére csökken. 1675-ben a magyar kisebb részesedéssel, de szintén a legnagyobb nációcsoport marad, számottevően, 10 százalékkal megelőzve a szlovák ajkúakat. A horvátok aránya a vizsgált korszak eleji részesedésüket alig haladja meg, míg a német ajkúak aránya a magyar, szlovák és „egyéb” nációjú diákok rovására jelentősen nő. A „német” és „osztrák” nációt egybeszámítva ezek a horvátokkal egyező részesedést tesznek ki. E jelenséget alighanem a „német” katonaság Pozsonyban megnövekedett létszámával magyarázhatjuk, ami a protestáns gyászévtized, az 1670-es évek város- és egyházpolitikai változásainak egyik következménye.

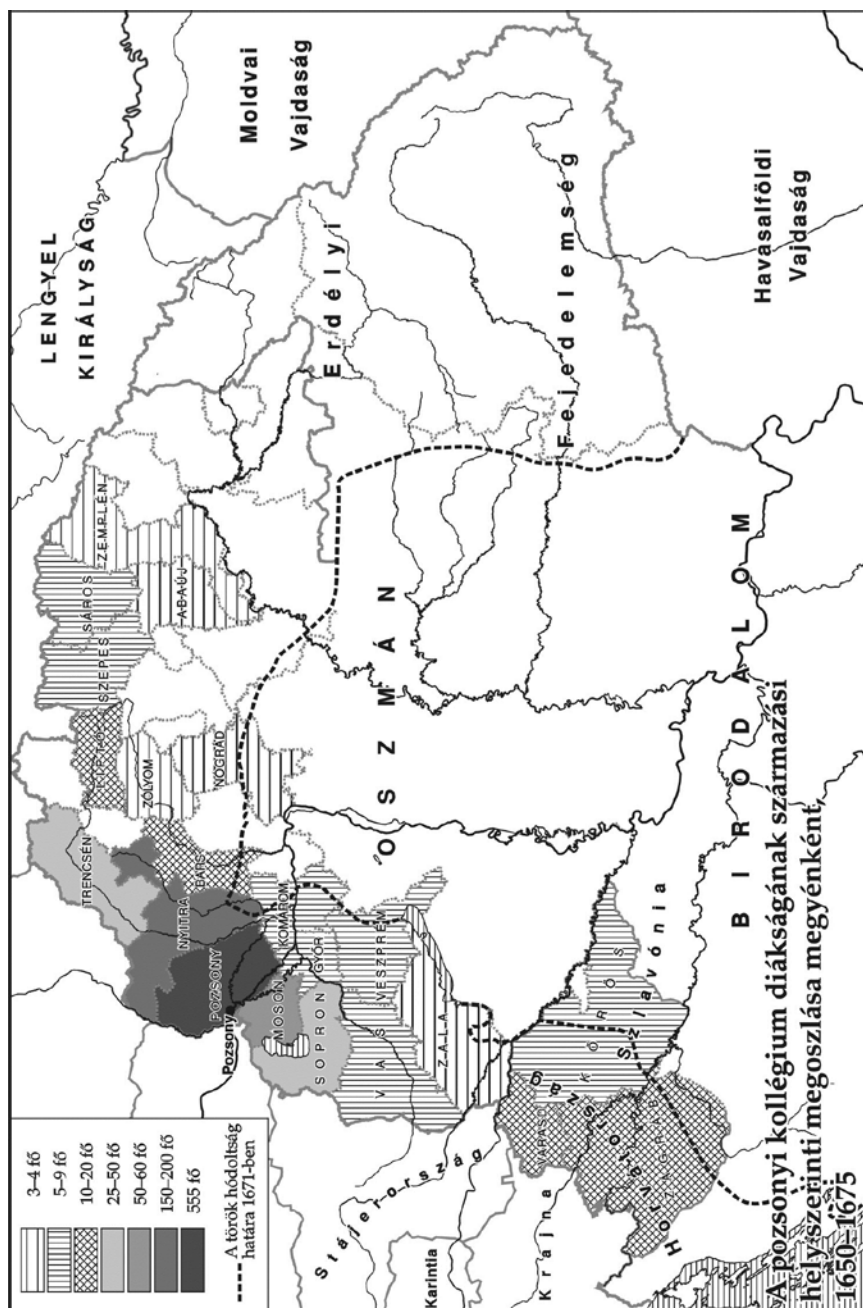
A mintaévekből ismert adatsor alapján fogalmat alkothatunk a gimnázium területi vonzaskörzetéről, a diákok származási helyeiről (2. térkép), földrajzi szóródásáról is.⁹² A vizsgált minta eltérő arányban, de minden időmetszetben tartalmaz a származási helyre utaló adatokat: összességében a diákok 65,1 százalékaról (1734 fő) rendelkezésre álló adatok közül csak ennek 6,3 százaléka (71 fő) esetében nem sikerült azonosítani az anyakönyvbe beírt településnév-alakot.⁹³ A vonzaskörzet vizsgálatánál alapvető kérdés, hogy mennyire koncentráldott az oktatótevékenység a helyi társadalomra: az ismert származási helyű diákok csaknem egytizede (9,3 százalék, 161 fő) érkezett magából a városból, további 22,7 százalékuk (394 fő) pedig Pozsony megye területéről. Ez igazolja azt a más összefüggésben is megfigyelt tételt, amely szerint a helyben lévő iskola számottevő előnyhöz juttatta a helyi családok gyermekeit: az iskolázás költségeinek alacsony, ingyenes volta (helyben lakás) és a társadalmi kapcsolatok (tájékozottság) révén.⁹⁴

A pozsonyi gimnáziumba háromnál több diákot küldő megyék a Magyar Királyság nem hódolt részén, szinte a teljes területet lefedve, Zágrábtól egészen Zemplénig húzódnak. Közülük magasan kiugrik, a gimnázium „törzsterületéhez” tartozó Pozsony megye mellett Nyitra, ahonnan a diákok további csaknem egytizede (9,3 százalék, 162 fő), továbbá Moson, ahonnan (kisebb területével arányosan) egyharmad annyi (3,2 százalék, 56 fő) tanuló érkezett. Területéhez képest egy nagyságrenddel kevesebb diákot küldött Trencsén (27 fő) és Sopron megye (39 fő). A gimnázium „tágabb” vonzaskörzetét és regionális oktatási központ funkcióját jelzi, hogy két alsó-magyarországi megyéből, Liptóbból (19 fő) és

⁹² Az anyakönyvbe *patriaként* bejegyzett települések az esetek többségében tényleges lakhelyet jelölhetnek. Előfordulhat korábbi lakóhely megjelölése is, például a Német-római Birodalomból elszármazott, magyar városokban szolgáló német ajkú katonaság fiainál. Olykor a településnév a nemesi család előnévével azonos, így a tényleges tartózkodási helyről nem tájékoztat. A települések azonosítását nehezíti, hogy az adatokat lejegyzők gyakran torz vagy latinosított névalakokat rögzítettek. Az azonosítás módját és a gimnáziumba legalább két diákot küldő települések részletes felsorolását (térképre is vetítve) lásd Kádár: *Jezsuita kollégium*, 193., 200., 202.

⁹³ 1656–1657-ben a diákok 99,4, 1660-ban 9,2, 1664-ben 56,6, 1657-ben pedig 73 százalékanak származási helyét jegyezték fel.

⁹⁴ Vö. például Sasfi: *Gimnazisták és társadalom*, 121.

2. térkép. A pozsonyi jezsuita kollégium diákságának származási hely szerinti megoszlása megyénként (az anyakönyvi adatok alapján, az ismert esetekben, a mintaévekben), 1650-1675

Barsból (12 fő), továbbá két Dráván túli megyéből, Varasdból (10 fő) és Zágrárból (10 fő) is összességében nagyszámú diák érkezett, eloszlásuk időben is egyenletes volt. Az öt-tíz diákat küldő megyék⁹⁵ egyrészt a Dunántúl északi területe felé, a hódoltság határáig „nyitják ki” az iskola hatósugarát, másrészt Felső-Magyarország főként szlovák ajkú területe felé. Az ezekhez kapcsolódó, legalább három diákat adó megyék részben a Dunántúlon, részben Alsó- és Felső-Magyarországon csatlakoznak az eddig felsoroltakhoz.⁹⁶ További nagy területeket érint a magukat a pozsonyi gimnáziumban csupán egy-két tanulóval reprezentáló megyék köre.⁹⁷ Külön említendő az Erdélyi Fejedelemségből érkező 13 diák, akiknek a származási helye nagyrészt nem pontosítható, nevük alapján azonban magyar ajkúak voltak.

A pozsonyi gimnázium vonzáskörzetét a korabeli országhatár sem zárta le: a diákok közül 73 fő külföldi származási hellyel lett bejegyezve. Közülük a Pozsony és Nyitra megyével határos, Morván túli területekről, Morvaországból (4 fő) és különösen Alsó-Ausztriából (Österreich unter der Enns, 35 fő), továbbá a szintén Magyarországgal határos Stájerországból (4 fő) és Krajnából (4 fő) érkezett néhány tanuló. Mindez egybevág Pozsony városának az osztrák és morva határon átnyúló kereskedelmi kapcsolatrendszerével.⁹⁸ A cseh korona országaiból Morvaország mellett Csehország (4 fő) és Szilézia (11 fő) is szerepel küldő területként. Az említettek mellett néhányan az osztrák örökös tartományok távolabbi vidékeiről⁹⁹ és a Német-római Birodalom messzebb fekvő tartományaiból származtak,¹⁰⁰ illetve egyetlen diák érkezett Lengyelországból. A külföldi illetőségűek esetében a területileg Pozsonyhoz közelebb esőknél feltehető a tudatos iskolaválasztás, akár a magyar nyelv, a Magyar Királyság szokásainak, jogrendjének megismerése végett; míg a távoli származási hellyel bejegyzett tanulók családjai alighanem ideiglenesen Pozsonyban vagy a környéken teljesíthettek katonai vagy egyéb szolgálatot.

Pozsony város mint regionális oktatási központ vonzáskörzetének meghatározását pontosítja azoknak a településeknek a tételes számba vétele, amelyekből több diák is érkezett a jezsuita gimnáziumba.¹⁰¹ A diákokat küldő települések térképre vetítése a piackör-

⁹⁵ Komárom 9, Győr 7, Szepes 7, Vas 7, Sáros 6, Veszprém 6, Körös 5 fő.

⁹⁶ Abaúj 4, Zala 4, Zólyom 4, Nógrád 3, Zemplén 3 fő.

⁹⁷ 2 főt küldött: Bereg, Gömör, Hont, Pest-Pilis-Solt megye; 1 főt küldött: Árva, Baranya, Esztergom, Heves, Szabolcs, Torna, Turóc és Ung megye.

⁹⁸ Vö. Tóza-Rigó Attila: *A dunai térség szerepe a kora újkori Közép-Európa gazdasági rendszerében. Délnémet, osztrák, (cseh-)morva és nyugat-magyarországi városok üzleti és társadalmi hálózatai*. Miskolc, 2014. 87–90.

⁹⁹ Ausztria (további megjelölés nélkül) 1, Görz 1, Felső-Ausztria 1 fő.

¹⁰⁰ Bajorország 2, Regensburg birodalmi város 2, Salzburgi érsekség 1, Elzász 1, Németalföld 1 fő.

¹⁰¹ Pozsony szűkebb vonzáskörzete alatt azokat a településeket értem, amelyek lakói a várost rendszeresen felkeresték például kereskedelmi árucseré céljából. Itt csupán a Szűcs Jenő által vizsgált 15. századi piaci körzetekre, illetve a Kubinyi András által kidolgozott településhierarchia-meghatározásokra és piackörzetekre utalok. Szűcs Pozsony város „második”, a környék községeit felölelő piaci gyűrűjét Pozsony megyében, Komárom megye nyugati és Nyitra megye déli sávjában, mintegy 40–60 kilométeres körben határozta meg. Szűcs Jenő: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Bp., 1955. 89–90., 99. Kubinyi a városok piaci körzeteit tekintve a magasabb hierarchikus szintű városok, így Pozsony esetében is 4, 8 és 24 mérföldes (körülbelül 33–36, 67–72, illetve 200–215 kilométer sugarú) köröket ábrázolt. Kubinyi András: *A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi Közlemények* 23 (1971. december) 58–78. [66. 2. ábra: Városok piackörzetei.] Kubinyi centralitási-pontrend-

6. táblázat. A diákok felekezetére vonatkozó anyakönyvi adatok (a mintaévekben)*

Felekezet	1650–51	1656–57	1664	Összesen	Százalék
római katolikus	365	347	42	754	76,9
lutheránus	5	5	1	11	1,1
kálvinista	8	4		12	1,2
áttérő: lutheránus – róm. kat.	1			1	0,1
nincs adat	62	8	132	202	20,6
összesen	441	364	175	980	100,0

* Az 1650–1651. mintaévekből leginkább az 1651. évi *principia* és *parvista maior* osztályok nagy részének az adatai hiányoznak. Az 1664. mintaévben a felekezetre vonatkozóan a *parvista minor* osztály adatai teljesen, más osztályok adatai részben hiányoznak. Az 1660. és 1675. évből a felekezetre vonatkozóan nincsenek adatok. Az egyes mintaéveknél feltüntetett számok diáklétszámot (és nem beiratkozási számot) jelentenek. A táblázat utolsó oszlopában az összesített százalékos megoszlást adtam meg.

zetekhez hasonló, a regionális oktatási központ szerepét érzékeltető vonzaskörzetet rajzol ki. E vonzaskörzet a késő középkorra Szűcs Jenő és Kubinyi András által meghatározott 40–60, avagy 67–72 kilométeres piackörzeteknél nagyobb, 80–90 kilométeres átmérővel bír; a körön belüli településsűrűség nem egyenletes.¹⁰² A gimnázium rekrutációs területe (késő középkori piackörzetéhez hasonlóan) délkelet és délnyugat felé szerényebb volt: a Csallóköz északi fele mellett Moson megyei települések (Lajtakáta, Köpcseny, Oroszvár, Parndorf), illetve a Fertő tó és a Lajta folyó közötti terület képviseltette magát. A határon átívelő vonzaskörzetet érzékelteti néhány, több diákot is kibocsátó alsó-ausztriai város (Bécsújhely, Hof, Mödling), illetve az egy-egy diákot Pozsonyba küldő alsó-ausztriai, főleg a Morvamezőn elhelyezkedő falvak. A diákok származási helyéről rendelkezésre álló adatok megyénkénti és településenkénti megoszlása tehát igazolja a gimnázium regionális oktatási központ jellegét. Az iskola fő vonzásterülete a város közvetlen környéke volt, továbbá a Morvaország felé vezető útvonalnak az országhatárig terjedő része mentén fekvő települések (Pozsonybeszterce–Szakolca), illetve Pozsony megye nyugati fele.

Az anyakönyv alapján a tanulók felekezeti megoszlása, az előforduló áttérések is vizsgálhatók. A historiográfia korábbi álláspontját tükrözi Payr Sándor evangélikus történész véleménye, aki szerint a lutheránus és kálvinista diákokat „a poétika és a retorika felsőbb osztályaiba már, ha át nem tértek, nem vették fel”.¹⁰³ A jezsuita tanulmányi szabályzatra hivatkozva ezt állítja Acsay Ferenc is, aki egyúttal a győri gimnáziumban tanító jezsuiták „engedékenységre” is utal, amikor viszonylag nagy számú protestáns, sőt, 1634-ben egy izraelita tanulót is regisztrál az iskolában.¹⁰⁴ Ehhez képest még

szerepe lásd összefoglalóan: Lakatos Bálint Péter: *Hivatali írásbeliség és ügyintézés a késő középkori magyarországi mezővárosokban, oklevelek tükrében*. Bp., 2013. (Doktori disszertáció) 18–25.

¹⁰² Vö. Kádár: *Jezsuita kollégium*, 200.

¹⁰³ Payr Sándor: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*. Sopron, 1924. I. 370.

¹⁰⁴ Acsay: *A győri főgimnázium*, 92.

a neves evangélikus gimnáziummal rendelkező Pozsony város jezsuita iskolájában is találunk nem katolikus tanulókat.¹⁰⁵

A pozsonyi diákok felekezetére vonatkozó bejegyzések a korszak végéről teljesen hiányoznak. 1664-ben is nagyon hiányosak, az 1650-es évekről azonban viszonylag pontos adatokkal rendelkezünk (a diákok 85,9, illetve 97,8 százalékáról) (6. táblázat). Ezekből kitűnik, hogy a más vallásúak jelenléte elenyésző volt. Az evangélikusok és a reformátusok száma nagyjából megegyezett, áttérés azonban a vizsgált mintaévekben alig mutatható ki. Kis létszámukkal magyarázható, hogy az akatolikusok arányának időbeli változása sem fogható meg.

A kutatás jelenlegi fázisában az 1650-es évtized diákságáról rendelkezésre álló személyi követéses vizsgálattal a protestáns tanulók, illetve a konvertiták közelebbi jellemzése is lehetséges.¹⁰⁶ A lutheránusok közül a nemzetiségét mindenkinek ismerjük, a magyarokon kívül csupán 4 szlovák és 2 német fordult meg az iskolában. A kálvinisták mindegyike magyar volt. Emellett mindkét protestáns felekezet esetében nagy a nemesi származású tanulók aránya, a reformátusok között 9, az evangélikusoknál 10 fő.

A gimnáziumban a tanulók nagy fluktuációja felekezettől függetlenül jellemző volt, így a lutheránusok több, mint fele (13), a kálvinisták egyharmada (5 fő) csak egyetlen évet töltött el az intézményben. A szakirodalom idézett álláspontjával szemben azonban elmondható, hogy a tanulmányi előmenetel nem függött a katolikus hitre téréstől. Kirívó példa a Pozsony megyei nemes családból való, nagymadi illetőségű Váczy János, aki 1650–1654 között a gimnázium mind az öt osztályát elvégezte a *rhetoricáig* bezárólag, mégsem hagyta el a református hitét.¹⁰⁷

A konvertiták közül az egyetlen református a nagyszombati származású nemes, Udvari István volt, aki négy év alatt (1650–1653), 17–20 éves korában a gimnázium felső három osztályát végezte el. Katolikusként először 1652-ben szerepel, tehát két év után tért át.¹⁰⁸ A család református kötődése ismert, felmenői Senczi Molnár Albert támogatói voltak.¹⁰⁹

Az evangélikus konvertiták közül a galgóci származású Brunczlik János nációja bizonytalan, feltehetően többnyelvű volt. (1657-ben magyarként, 1658-ban szlávként jegyezték be.) 1657–1659 között a grammatika három osztályát végezte el, és már a második

¹⁰⁵ Habár számuk, arányuk jóval elmarad a protestáns gimnáziumot nélkülöző Győr város jezsuita iskolájának ismert protestáns diáklétszámaihoz képest. Vö. Zsófia Kádár: The Difficulties of Conversion. Non-Catholic Students in Jesuit Colleges in Western Hungary in the First Half of the Seventeenth Century. *Hungarian Historical Review* 3 (2014) 738–741.; Kádár: *Jezsuita kollégium*, 205–206.

¹⁰⁶ 1650–1659 között az ismert felekezetű 915 pozsonyi diák közül 879 katolikus, 22 lutheránus (közülük ketten katolizáltak) és 14 kálvinista (közülük egy katolizált). Vö. Cat. Pos. I. adataival.

¹⁰⁷ Cat. Pos. I. 11^v, 18^v, 24^v, 30^v, 36^v. A családról lásd *Pozsony vármegye nemes családjai*. Szerk. Denis Pongrácz et al. Somorja, 2008. 398–399.

¹⁰⁸ Cat. Pos. I. 9^v, 16^v, 22^r, 30^r.

¹⁰⁹ *Pozsony vármegye nemes családjai*, 395.

évben áttért.¹¹⁰ Nemes Czernyanski András¹¹¹ és Zambokrety Gáspár¹¹² mindketten szlávokként lettek bejegyezve. András 1650–1653 között a legfelső osztály, a *rhetorica* kivételével elvégezte a gimnáziumot, Gáspár három év alatt (1657–1659) csak az alsó két gimnáziumi osztályt abszolválta. Mindketten az első évük után (vagy az alatt) katolizáltak. András a Trencsén megyei Szedlicsnáról származott, és bizonyára a Trencsén megyei Csernyánszky nemes család gyermeke volt,¹¹³ Gáspár valószínűleg az ismert Nyitra megyei nemes család, a Sámbockrétyek sarja volt.¹¹⁴

A pozsonyi példák összecsengenek a győri jezsuita gimnáziumból ismert áttérési esetekkel¹¹⁵ és azt igazolják, hogy legalább a 17. század közepéig a jezsuiták az eddig feltételezettnél jóval nagyobb türelemmel viseltettek a nem katolikus diákok iránt. A katolikus vallást nem tették az iskolai felvétel feltételévé, és a vallás alapján senkitől nem vonták meg a felső osztályok, a teljes gimnázium elvégzésének lehetőségét. Erre leghamarabb csak az 1660-as évektől kerülhetett sor.

Összességében a pozsonyi jezsuita gimnázium működésének korai szakaszát, diákságának összetételét vizsgálva látható, hogy a jezsuita „apostolkodás” területei között az oktatás is kiemelkedő szerepet játszott. A Jézus Társasága társadalmi beágyazódásának, sokrétű kapcsolatteremtésének alapvető eszköze volt az iskola. Más jezsuita gimnáziumokhoz hasonlóan a pozsonyi gimnázium is a Magyar Királyság ekkorra kiépülő gazdag, felekezetiileg differenciált iskolahálózatában előkelő helyen állt, az 1660–1670-es évekre kiegyensúlyozott, magas diáklétszámmal működött. Regionális vonzáskörzete, a diákok társadalmi, nációk és származási hely szerinti megoszlása alapján is Nagyszombat, Sopron és Győr jezsuita gimnáziumai mellett a 17. században a „nyugat-magyarországi” régió egyik legfontosabb jezsuita iskolájaként tarthatjuk számon.

A jezsuita lelkipásztorkodás területei

A Jézus Társasága „apostoli szolgálatában” a pasztoráció, ideértve a missziót is, az oktatás mellett kezdettől fogva kiemelten fontos szerepet játszott, a lelkipásztorkodás a rend társadalmi kapcsolatteremtésének is nélkülözhetetlen eszköze volt. A jezsuita pasztoráció egyik területét képző vallásos társulatokról ezúttal (mivel erre máshol már sor került) bővebben nem esik szó. Csak utalok rá, hogy Pozsonyban először a Nagyboldogasszonyi titulusú városi társulat alakult meg (1629) a helyi magyar nemesek és hivatalnokok, illetve a katolikus németek részvételével. A Gyümölcstó Boldogasszony-diákkongregáció

¹¹⁰ Cat. Pos. I. 50^r, 55^r, 59^v.

¹¹¹ Cat. Pos. I. 11^r, 18^r, 23^v, 30^r.

¹¹² Cat. Pos. I. 49^v, 56^r, 60^v.

¹¹³ A családra lásd Fekete Nagy Antal: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–V. Bp., 1890–1941. (A Hunyadiak kora Magyarországon) IV. [Trencsén vármegye] 238.

¹¹⁴ A családra lásd Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I–XIII. Pest, 1857–1868. XII. 25–29. Gáspárt nem tünteti fel.

¹¹⁵ Vö. Kádár: *Jezsuita kollégium*, 208–210.

1632-től működött. Ehhez járult Lippay György érsek alapításával a szélesebb társadalmi rétegek és a nők számára is nyitott Agonia Christi-társulat (1647).¹¹⁶

A más rendházakból is ismert pasztorációs tevékenységet¹¹⁷ alább Pozsony példáján mutatom be. Elemzésemben főként a jezsuita éves jelentésekre támaszkodtam. Ebben névtelen, sokszor sematikusnak tűnő példázatok sorakoznak, mégis (a forrás jellegzetességeit figyelembe véve) lehetőséget adnak az egyes rendházak életének, a jezsuiták tevékenységének pontosabb megismerésére.

Pozsonyban a jezsuiták lelkipásztori és prédikációs tevékenysége – amint már utaltam rá – alapvetően a Szent Márton-plébániatemplomhoz és a klarissza templomhoz kötődött. A kollégium alapítása óta tartottak a városban német és szlovák nyelvű hitszónoklatokat, miközben a környékbeli falvakba is kijártak, amelyekben a szlovák prédikációkat még a lutheránusok közül is sokan hallgatták.¹¹⁸ Ehhez járult, hogy először 1633-ban az érsek kérésére a várbéli német katonaság lelkigondozását is vállalták, akiknek külön beszédeket tartottak.¹¹⁹ A német és szlovák prédikáció mellett 1636-tól említi az éves jelentés a heti, német nyelvű katekéziseiket, amelyekre sok diákot elkísértek a szüleik is.¹²⁰ Ezek az alkalmakon a következő évben már 400 gyermek vett részt.¹²¹ A német prédikációk és katekéziseik helyszíne a plébániatemplom volt, míg szlovákul a klarissza templomban prédikáltak; ezek hallgatósága 1639-ben együttesen már elérte az 5000 főt.¹²² Rövidesen a katekéziseket is mindkét templomban megtartották; a klarisszáknál szlovák nyelven.¹²³ 1646-tól külön alapítvány biztosította a leánygyermek részére katekézis-iskola tartását.¹²⁴

A pozsonyi páterek hitszónoklatai a háborús, pestises években is folytatódtak.¹²⁵ Nagybőjti buzdító beszédek (*exhortatiók*), Krisztus szenvedésének bemutatott jelképeivel vagy a nagybőjti misztériumjátékokkal együtt könnyekig meghatották még az előkelő hallgatóikat is.¹²⁶ Vidéki missziós útjaikon közeli városokban, falvakban prédikáltak, több évből ismert, hogy az alsó-ausztriai Hainburgba, máskor, például az 1650. jubileumi évben Magyaróvárra, Köpcsénybe, Dévénybe, Bazinba és Cseklészre látogat-

¹¹⁶ A Pozsonyban működő, jezsuita vezetésű társulatokról bővebben lásd Kádár Zsófia: Jezsuita vezetésű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582–1671). *Századok* 148 (2014) 1229–1272., különösen: 1241–1243; továbbá a diáktársulat működéséről: Uő: A pozsonyi jezsuita kollégium Mária-társulatának első évszázada (1637–1745). In: *Bécsről Brassóig. A II. Koraujkor-ÁSZ konferencia tanulmányai*. Szerk. Barta M. János et al. Bp., 2016. (Koraujkor-ÁSZ tanulmánykötetek 2) 9–40.

¹¹⁷ Vö. pl. Molnár: *Mezőváros és katolicizmus*, 136–150.; Kádár Zsófia: A győri jezsuita kollégium intézményi funkciói a 17. században (1626–1671). In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez*. Szerk. Fazekas István – Kádár Zsófia – Kőkényesi Zsolt. Győr, 2017. 87–131. passim.

¹¹⁸ LAR 1626 (ARSI Austr. 135.) 478–479.

¹¹⁹ LAR 1633 (ARSI Austr. 136.) 170.

¹²⁰ LAR 1636 (ARSI Austr. 136.) 573–574.

¹²¹ LAW 1637 (ÖNB Cod. 12218.) 243^v.

¹²² LAW 1639 (ÖNB Cod. 12218.) 355^r; LAW 1650 (ÖNB Cod. 12220.) 321^r.

¹²³ LAW 1643 (ÖNB Cod. 12219.) 180^v–181^r; LAW 1662 (ÖNB Cod. 12222.) 65^r.

¹²⁴ LAW 1646 (ÖNB Cod. 12219.) 415^r.

¹²⁵ LAW 1645 (ÖNB Cod. 12219.) 360^r.

¹²⁶ LAW 1646 (ÖNB Cod. 12219.) 415^r; LAW 1647 (ÖNB Cod. 12220.) 50^r; LAW 1649 (uo.) 226^r.

tak el.¹²⁷ A magyar nyelvű lelkipásztorkodás, ahogy azt a rendtagok nyelvi megoszlásán is láthattuk, eleinte nem tartozott a pozsonyi kollégium profiljához, szükség esetén, nagy ünnepekkor a magyar hitszónoklatok megtartását inkább a ferencesekre bízták.¹²⁸ Később, a század közepére ez a gyakorlat megfordult: egy magyar jezsuita prédikált a ferences templomban a magyar ajkú híveknek.¹²⁹ A jezsuita hitszónoklatok háromnyelvűsége Pozsonyban – Magyarországon Nagyszombatot leszámítva egyedi sajátosságként – a korszak végéig megmaradt.¹³⁰

A pozsonyi rendtagok térítőtevékenységéről érintőlegesen, a gimnáziumi tanulók kapcsán már esett szó. Természetes, hogy a jezsuiták térítómunkája nemcsak saját diákjaikra, hanem a társadalom különböző csoportjaira is kiterjedt.¹³¹ Az éves jelentések adatai azt tanúsítják, hogy a vizsgált időszakban a rendházhoz kötődő konverziók száma nagyon ingadozó volt, az esetek száma évente 12–202 között mozgott, de jellemzőbb, hogy éves átlagban 48 áttérés történt.¹³² A soproni rendházból ismert konverziók éves átlagát (40 fő) ez valamivel meghaladja, de elmarad a nagy missziós hatósugárral rendelkező győri rendházhoz kötődő áttérések évi átlagától (88 fő).¹³³

Pozsony többfelekezeti közegében a jezsuiták nagyrészt evangélikusokat térítettek át. Jellemző eset 1669-ből, hogy egy prédikátor, aki második, katolikus vallású felesége révén ingott meg hitében, Szelepchény György esztergomi érsek kezébe tette le a trienti hitvallást, miután a jezsuitáktól sajátította el a római katolikus hitelveket.¹³⁴ A konvertáltak között protestáns menekültek is előfordultak: 1643-ban egy Csehországból elmenekült asszonyt sikerült áttéríteni.¹³⁵ Ritkábban fordulnak elő az áttérők között görögkeletiek:

¹²⁷ LAW 1649 (ÖNB Cod. 12220.) 227^r; LAW 1650 (uo.) 322^r.

¹²⁸ LAW 1641 (ÖNB Cod. 12219.) 65^v.

¹²⁹ LAW 1650 (ÖNB Cod. 12220.) 321^r.

¹³⁰ LAW 1667 (ÖNB Cod. 12064.) 17.

¹³¹ A konverzió kutatás iránt az utóbbi évtizedekben megnőtt az érdeklődés, magam korábban a jezsuita környezetben történt áttérések tipologizálását már megkíséréltem. A vonatkozó szakirodalmat és a 17. századi nyugat-magyarországi jezsuita gimnáziumokban történt áttérési esetek jellemzését lásd Kádár: *The Difficulties*.

¹³² A katolikus hitre térők száma a pozsonyi jezsuita kollégiumban (az ismert években, 1626–1671): 1626: 60 (LAR 1626 ARSI Austr. 135. 478.), 1630: 12 (LAR 1630 [uo.] 680.); 1631: < 20 (LAR 1631 ARSI Austr. 136. 42.), 1633: 29 (LAR 1633 [uo.] 169.), 1635: 20 (LAR 1635 [uo.] 385.), 1636: 68 (LAR 1636 [uo.] 574.); 1637: > 70 (LAW 1637 ÖNB Cod. 12218. 243^v), 1638: 30 (LAW 1638 [uo.] 304^r), 1639: > 20 (LAW 1639 [uo.] 355^r), 1640: 52 (LAW 1640 [uo.] 447^v); 1641: 42 (LAW 1641 ÖNB Cod. 12219. 66^r–66^v), 1642: > 60 (LAW 1642 [uo.] 135^r), 1643: 81 (LAW 1643 [uo.] 180^r), 1645: 27 (LAW 1645 [uo.] 360^r), 1646: 75 (LAW 1646 [uo.] 415^r–415^v); 1647: 28 (LAW 1647 ÖNB Cod. 12220. 50^r), 1648: 32 (LAW 1648 [uo.] 127^r), 1649: 40 (LAW 1649 [uo.] 226^r–226^v); 1656: 14 (LAW 1656 ÖNB Cod. 12053. 53.), 1657: 53 (LAW 1657 ÖNB Cod. 12054. 49–51.), 1658: 32 (LAW 1658 ÖNB Cod. 12055. 40–41.), 1661: 38 (LAW 1661 ÖNB Cod. 12058. 28–29.), 1662: 202 (LAW 1662 ÖNB Cod. 12222. 54^r–54^v), 1664: 41 (LAW 1664 ÖNB Cod. 12061. 70.), 1665: 47 (LAW 1665 ÖNB Cod. 12062. 49.), 1666: 37 (LAW 1666 ÖNB Cod. 12063. 47.), 1667: 48 (LAW 1667 ÖNB Cod. 12064. 34.), 1668: 60 (LAW 1668 ÖNB Cod. 12065. 60–61.), 1669: 50 fő (LAW 1669 ÖNB Cod. 12066. 42.).

¹³³ Vö. Kádár: *Jezsuita kollégium*, 268–270.

¹³⁴ LAW 1669 (ÖNB Cod. 12066.) 42–43.

¹³⁵ LAW 1643 (ÖNB Cod. 12219.) 180^r.

1638-ban egy ortodox katona, 1666-ban pedig két görög „skizmata” (talán szintén katonák) tettek katolikus hitvallást a jezsuitáknál.¹³⁶

Még ritkábban értesülünk mohamedánok megkereszteléséről. Pozsonyban az 1657. és 1666. évekből; közülük az előbbiről tudjuk, hogy egy Székesfehérvárott, de török szülőkől született férfi volt.¹³⁷ Előfordult, hogy izraeliták keresztelkedtek meg a jezsuitáknál: 1650-ből és 1661-ből ismeretes két férfi esete, az előbbiről ráadásul feljegyezték, hogy a Szentírás alapos ismerete miatt hittestvérei körében nagy tekintélynek örvendett.¹³⁸

A prédikálás és a térítés mellett a jezsuita „apostolkodás” a két leggyakrabban kiszolgáltatott szentségre, az eucharisziára és a gyónásra összpontosult. Ezeknek a helyes vételére katekiziseikben és prédikációikban tanították a híveket, és maguk is buzdították mindenkit, hogy minél rendszeresebben járuljanak a szentségekhez. Pozsonyban az 1630-as évek elején évente ezres nagyságrendű volt a feljegyzett áldozások száma (1631: 1004, 1633: 1000), de az évtized végére ez a szám hét-nyolcezerre nőtt (1636: 7300, 1637: 8600, 1638: 7000 eset).¹³⁹ Ilyen nagyságrendű változás később nem következett be, de minőségi ugrást jelentett a hónapok utolsó vasárnapjain bevezetett „általános áldozás” (*communio generalis*) gyakorlata 1648-tól. Ezek a havi közös áldozási alkalmak a szentség rendszeres vételét szolgálták és búcsú elnyerésére is lehetőséget adtak. Egyúttal hozzájárultak, hogy a század közepére már a tízezret is meghaladta az áldozások éves száma (1648: 11 800, 1650: 12 500 eset).¹⁴⁰

Az éves jelentésekben az áldozási esetekhez képest kevésbé jellemző a gyónások (*confessio*) számának rigorózus feljegyzése, mivel e szentség vétele előfeltétele volt az áldozásnak. Itt tehát nagyobb hangsúlyt kap a beszámolóikban a szentség helyes vételének tanítása és a rendszeresség. Utóbbira a jezsuita beszámoló szerint már 1641-re sikerült ránevelni a híveket, amihez az előző esztendő e tárgyú prédikációi nagyban hozzájárultak.¹⁴¹ A városban nemcsak a helyiek gyóntak, hanem a környékről főként az ünnepekre érkező lakosok is: 1642-ben karácsonykor 500 gyónást hallgattak meg a pozsonyi páterek, amiből 50 életgyónás volt.¹⁴²

A gyónások különleges eseteiről, az életgyónásokról (*confessio generalis*) önálló beszámoló és kimutatások is fennmaradtak, mivel ezeket a jezsuiták nagyon pártfogolták. Életgyónást jellemzően a katolizáló protestánsok, a csak névleg katolikusként élők vagy az életük valamely szakaszhatárán lévők tettek. Életgyónásról már a korai pozsonyi miszsióból, 1611-ből is van adatunk.¹⁴³ Az 1640-es évektől feljegyzett esetek tanúsága szerint évente a 200-at is meghaladta a jezsuitáknál végzett *generalis confessiók* száma (1642: csak

¹³⁶ LAW 1638 (ÖNB Cod. 12218.) 304^v; LAW 1666 (ÖNB Cod. 12063.) 47.

¹³⁷ LAW 1657 (ÖNB Cod. 12054.) 51; LAW 1666 (ÖNB Cod. 12063.) 47.

¹³⁸ LAW 1650 (ÖNB Cod. 12220.) 322^r; LAW 1661 (ÖNB Cod. 12058.) 29.

¹³⁹ LAR 1631 (ARSI Austr. 136.) 42., LAR 1633 (uo.) 170., LAR 1636 (uo.) 574.; LAW 1637 (ÖNB Cod. 12218.) 243^v, LAW 1638 (uo.) 304^r.

¹⁴⁰ LAW 1648 (ÖNB Cod. 12220.) 127^r, LAW 1650 (uo.) 322^r.

¹⁴¹ Pl. LAW 1638 (ÖNB Cod. 12218.) 272^r, LAW 1640 (uo.) 447^v; LAW 1641 (ÖNB Cod. 12219.) 65^v, 68^v.

¹⁴² LAW 1642 (ÖNB Cod. 12219.) 135^r.

¹⁴³ LAR 1611 (ARSI Austr. 133.) 229.

karácsonykor 50, 1649: 200, 1650: 260, 1666: 120, 1668: 220 eset).¹⁴⁴ Ez azonban az áldozások éves számától eltérően időbeli növekedést nem mutatott. Más gyónási esetekhez hasonlóan a jezsuita jelentések beszámoltak az életgyónások jótékony hatásáról a testi és pszichés bajok enyhítésére. 1669-ben egy gyilkos fordult a jezsuitákhoz, mielőtt lelkiismeret-furdalása a városi bíróság elé vitte volna. Miután életgyónást végzett, a gyóntató közbenjárására a magisztrátus sem ítélte halálra, hanem „Krisztus érdemeiért” sikerült számára kegyelmet nyernie.¹⁴⁵ A beszámoló – olykor túlzónak tűnő – adatai, esetleírásai arra utalnak, hogy a jezsuiták a szentségkiszolgáltatással is hiánypótló szerepet tudtak betölteni a barokk vallásosság felé egyre nyitottabb katolikus lakosság számára.

A szentségi élethez kapcsolódva utalok a jezsuita lelkipásztorkodás sajátos területére: a lelkigyakorlatok vezetésére, ami idővel nemcsak a rendtagok, hanem „külsős” egyháziak és világi hívek számára is elérhetővé vált. Pozsonyból már 1648-ból van adatunk arról, hogy a kollégiumban több külsős is elvégezte a lelkigyakorlatot, közöttük két püspök és négy kanonok.¹⁴⁶ Két évvel később a rendtagok mellett már világiak: három katonai vezető is volt a lelkigyakorlatot végzők között.¹⁴⁷ A külsősök számára adott lelkigyakorlatok (magyarországi viszonylatban) magas száma a pozsonyi rendház sajátossága maradt az egész század folyamán. 1660-ban három külsősnek adtak lelkigyakorlatot,¹⁴⁸ 1665-ben négy lelkigyakorlatozót jegyeztek fel, közöttük Szegedy Ferenc Lénárd akkori váci, későbbi egri püspököt.¹⁴⁹ Az 1666. év két lelkigyakorlatozója közül az egyik pozsonyi kanonok volt, három évvel később szintén egy helyi kanonok, illetve egy plébános végzett lelkigyakorlatot a pozsonyi kollégiumban.¹⁵⁰ 1670-ben a helyi prépost, egyben nyitrai püspök, erdői Pálffy Tamás végzett a jezsuitáknál lelkigyakorlatot.¹⁵¹ A rendház tagjai maguk is rendszeresen elvégezték az ignáci lelkigyakorlatot; ismert, hogy az 1656. évi járvány elől a városból vidékre visszahúzódó rendtagok is ezzel töltötték felszabaduló idejüket.¹⁵²

A jezsuita apostolkodásnak kezdetől fogva szerves részét alkotta az a „békesség-szerző”, illetve a „szeretet cselekedeteiben” megnyilvánuló tevékenység, amelyet az utóbbi évtizedek kutatási eredményei alapján nevezhetünk „társadalmi fegyelmezésnek”.¹⁵³ Első helyen a keresztény (szentségi) házasságok védelmét említtem. 1643-ban

¹⁴⁴ LAW 1642 (ÖNB Cod. 12219.) 135^r; LAW 1649 (ÖNB Cod. 12220.) 227^r, LAW 1650 (uo.) 322^r; LAW 1666 (ÖNB Cod. 12063.) 21.; LAW 1668 (ÖNB Cod. 12065.) 45.

¹⁴⁵ LAW 1669 (ÖNB Cod. 12066.) 77.

¹⁴⁶ LAW 1648 (ÖNB Cod. 12220.) 128^r.

¹⁴⁷ LAW 1650 (ÖNB Cod. 12220.) 321^v.

¹⁴⁸ LAW 1660 (ÖNB Cod. 12057.) 8.

¹⁴⁹ LAW 1665 (ÖNB Cod. 12062.) 37. Szegedy Ferenc Lénárdról lásd Sugár István: *Az egri püspökök története*. Bp., 1984. (Az egri főegyházmegye schematizmusa I) 341–346. Egri püspöki, főként rekatolizációs tevékenységéről és az életrajzi adatok pontosításával lásd Mihalik Béla Vilmos: *Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*. Bp., 2017. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések) passim.

¹⁵⁰ LAW 1666 (ÖNB Cod. 12063.) 86.; LAW 1669 (ÖNB Cod. 12066.) 100.

¹⁵¹ LAW 1670 (ÖNB Cod. 12067.) 126. Erdődy Pálffy [II.] Tamás pozsonyi prépostról lásd Rimely: *Capitulum insignis ecclesiae*, 243.

¹⁵² LAW 1656 (ÖNB Cod. 12053.) 53.

¹⁵³ Vö. a Wolfgang Reinhard és Gerhard Oestreich nevéhez fűződő „társadalmi fegyelmezés” [Sozialdisziplinierung] tézisével, amelyről összefoglalóan lásd Peter Hersche: *Muße und Verschwendung. Europäische Ge-*

15 botrányosan élő, haragos párt békítettek ki, illetve egy már hat éve *konkubinátusban* élő párt bírtak rá a szentségi házasságkötésre a pozsonyi jezsuiták.¹⁵⁴ A háborús 1645. évben egy asszony részben házassága miatti kétségbeesésében öngyilkosságot fontolgatott és a Dunába akart ugrani, amitől végül egy jezsuita hatására állt el.¹⁵⁵ Öt évvel később több olyan párt is kibékítettek a rendtagok, akik megcsalták egymást, illetve egy férfit, aki már más nőt akart elvenni, engeszteltek ki feleségével.¹⁵⁶ 1668-ban egy több éve külön élő párt békítettek ki annak ellenére, hogy több, házasságon kívül született gyermekükről széltében-hosszában tudtak a városban.¹⁵⁷ Máskor külső okok hatására elvált párokat is sikerült újbóli együttélésre bírni. 1663-ban egy párt rossz hírbe hoztak, amiről egy jezsuita az asszony vallomásából értesült. Mint kiderült, tervezett válásuk oka valamelyik fél házaseletre való alkalmatlansága volt, amit a jezsuiták szentelményekkel igyekeztek gyógyítani, miközben a válságba jutott kapcsolatot is megmentették.¹⁵⁸ Később azért vettek pártfogásukba a páterek egy pozsonyi asszonyt, mivel férje otthagya őt, és ebbe teljesen belebetegedett. Bár a házasság rendezése kétséges maradt, az asszony élete végéig megőrizte a férfi iránti hűségét.¹⁵⁹ A szentségi házasságkötést a jezsuiták részben az e nélkül együtt élők, részben pedig a protestáns szertartás szerint házasulandók körében népszerűsítették.¹⁶⁰ 1633-ban egy titkos házasságban élő párt vettek rá a nyilvános házasságkötésre,¹⁶¹ és évtizedek múlva is eredményesen győztek meg törvénytelenül együtt élőket a szentségi házasságkötésről.¹⁶²

A házasság intézményének védelmét szolgálta a jezsuiták fellépése a házasságon kívüli szexualitás és a prostitúció ellen. Az 1657. évi jezsuita beszámoló szerint egy szolgálot nap mint nap csábított bűnre felesége távollétében a gazdája, de a fiatal lány nem állt kötélnek, és a botrány elkerülése érdekében még el is hallgatta a csábítást a ház asszonya előtt.¹⁶³ Szintén egy pozsonyi leánynak ajánlott fel egy ifjú 100 aranyat szexuális szolgáltatásért, de ő inkább távozott a házból, mint hogy testét áruba bocsássa.¹⁶⁴ A jezsuiták olykor prostituáltak megtérítésében is eredményesek voltak. Közöttük egyeseket sikerült meggyőzéssel jó útra terelni. Mások esetében azonban, akik szolgálókként úzték bűnös tevékenységüket, a jezsuiták megkérték szállásadóikat, hogy vonják meg tőlük szállásikat, így lehetetlenítve el erkölcstelen tevékenységüket. A megtérő kéjhölgyek számára a

sellschaft und Kultur im Barockzeitalter. I–II. Freiburg–Basel–Wien, 2006. 55–63. Jezsuita vonatkozásban: John W. O'Malley: *Az első jezsuiták*. Bp., 2006. 193–195.; Louis Châtellier: *The Europe of the Devout*. Cambridge, 1991. (a jezsuita vezetésű társulatokról).

¹⁵⁴ LAW 1643 (ÖNB Cod. 12219.) 180°.

¹⁵⁵ LAW 1645 (ÖNB Cod. 12219.) 360°.

¹⁵⁶ LAW 1650 (ÖNB Cod. 12220.) 322°.

¹⁵⁷ LAW 1668 (ÖNB Cod. 12065.) 75.

¹⁵⁸ LAW 1663 (ÖNB Cod. 12060.) 36.

¹⁵⁹ LAW 1667 (ÖNB Cod. 12064.) 51.

¹⁶⁰ Lásd pl. LAR 1636 (ARSI Austr. 136.) 575.

¹⁶¹ LAR 1633 (ARSI Austr. 136.) 170.

¹⁶² LAW 1648 (ÖNB Cod. 12220.) 127°; LAW 1661 (ÖNB Cod. 12058.) 39.

¹⁶³ LAW 1657 (ÖNB Cod. 12054.) 51.

¹⁶⁴ LAW 1663 (ÖNB Cod. 12060.) 39.

páterek olykor becsületes házasságot is szereztek, vagy számukra „megfelelő”, erkölcsükre nézve biztonságosabb kenyérkereseti lehetőséget kerestek.¹⁶⁵

A „társadalmi fegyelmezés” másik fő területe a békítés, békeségyszerzés volt. Az éves jelentések névtelen esetleírásai tanúsítják a páterek ez irányú elkötelezettségét. 1649-ben több, „egymást gyötrő atyafit” engeszteltek ki egymással.¹⁶⁶ A békülést olykor a felek elszántsága nehezítette.¹⁶⁷

A „társadalmi fegyelmező” szereppel szoros összefüggésben az irgalmasság gyakorlásához a jezsuitáknak elsősorban azokat a tevékenységi köreit soroltam, amelyek inkább egyénekre irányultak. A börtönök, az ispotályok és szegényházak, a betegek és haldoklók látogatása, illetve az utcagyerekekhez való odafordulás az első jezsuiták „apostoli” munkájának is szerves részét alkották.¹⁶⁸

A pozsonyi jelentések a jezsuitáknak a börtönökben való folyamatos szolgálata mellett kiemelik, hogy többször az ő közbenjárásukra rabok vagy halálra ítélték is visszanyerték szabadságukat. 1648-ban két fogoly számára nyertek kegyelmet.¹⁶⁹ Két évtizeddel később egy katolikus férfi életéért küzdöttek, aki véletlenül legkedvesebb barátja halálát okozta, és akit a jezsuiták szerint a protestáns városbíró és városi tanács pusztán felekezeti gyűlöletből akart halálra ítélni. Ezért a páterek a királyhoz fordultak mint legfőbb bíróhoz, és elérték, hogy a vádlott kegyelmet nyerjen.¹⁷⁰ Hasonló esetek mellett 1669-ben egy elítéltet az őt gyötrő gonosz szellemtől szabadítottak meg, majd „tévhitéről” meggyőzték és meggyóntatták. Két, máglyahalálra ítélt bűnöző halálnemét pedig a jezsuiták közbenjárására enyhítették.¹⁷¹

Az ispotály látogatása mellett rendszeresen ellátták az azon kívül élő koldusokat is.¹⁷² 1649-ben a széltől, esőtől és fagytól védett szálláshelyet (*xenodochium*) biztosítottak számukra, és előkelő asszonyok segítségét kérték, hogy télre fűtött szobákban helyezhessék el a hajléktalanokat.¹⁷³ A városi ispotály (*Bürgerspital*)¹⁷⁴ ügyében az evangélikus városvezetéssel ellentétbe is kerültek, mivel oda katolikusokat még a század közepén sem engedtek be. A jezsuiták a rászorulókat igyekeztek ruhával és szentségekkel ellátni, az elhunytakat eltemetni, és küzdöttek a katolikusok mellőzése ellen is.¹⁷⁵ 1661-re elérték, hogy a városi ispotályban katolikus szegényeket is elhelyezzenek. Kitisztították az „emberemlékezet óta” világi célokra használt Szent László-ispotálykápolnát, a protes-

¹⁶⁵ LAW 1668 (ÖNB Cod. 12065.) 73.

¹⁶⁶ LAW 1649 (ÖNB Cod. 12220.) 226^v–227^r.

¹⁶⁷ Pl. LAW 1637 (ÖNB Cod. 12218.) 244^r.

¹⁶⁸ Vö. O'Malley: *Az első jezsuiták*, 195–203., 211–214.

¹⁶⁹ LAW 1648 (ÖNB Cod. 12220.) 127^r–127^v.

¹⁷⁰ LAW 1667 (ÖNB Cod. 12064.) 86–87.

¹⁷¹ LAW 1669 (ÖNB Cod. 12066.) 54.

¹⁷² Pl. LAW 1650 (ÖNB Cod. 12220.) 321^v.

¹⁷³ LAW 1649 (ÖNB Cod. 12220.) 227^r.

¹⁷⁴ A Szent Lászlóról nevezett, középkori alapítású városi ispotály a belvárostól északkeletre, az Ispotály utcában feküdt, 1543-ban építették újjá. Vö. Ortvy Tivadar: *Pozsony város utcái és terei. A város története utca- és térneveken.* Pozsony, 1905. (Reprint: Bp., 1991.) 264–265., Horváth: *Bratislavský topografický lexikon*, 214.

¹⁷⁵ LAW 1650 (ÖNB Cod. 12220.) 322^r.

tánsok által odahelyezett profán ábrázolásokat „kegyes” képekre cserélték. A kápolnában az első szentmisét Szentgyörgyi Ferenc váci püspök,¹⁷⁶ a szegények ügyében a jezsuiták „legnagyobb segítője, patrónusa és szószólója” mutatta be. A kápolna ellátását egy pozsonyi kanonokra bízták, aki vasár- és ünnepnapokon itt misézett az ispotályban elhelyezett katolikusok és a külvárosi hívek részvételével. Különösen Szent László napját ünnepelték nagy pompával: ekkor egy jezsuita prédikált a trombita- és dobszóval kísért szentmisén, majd a szegényeknek Lippay György érsek jóvoltából ételt osztottak.¹⁷⁷

A jezsuiták a társadalom különböző rendű és rangú tagjainak halálos ágyainál is jelen voltak, de a haldoklók szolgálata különösen akkor került előtérbe, amikor járvány vagy háború miatt számuk jelentősen megnövekedett. 1645-ben a rendtagok sok beteg katonát is elláttak; összesen 70 haldoklóból csupán ötnek nem tudták kiszolgáltatni a szentségeket, mivel ők lutheránusok, illetve sziléziaiak lévén ezt elutasították.¹⁷⁸ Hasonló kihívás elé állította a „hátországot” képző pozsonyi és soproni rendházakat az 1663–1664. évi hadjárat. A városokba visszaszállított sebesült katonák számára nem volt elegendő hely, így Pozsonyban és Sopronban is az elővárosokban, részben nyilvános utak mentén telepítették le a sebesülteket és haldoklókat. A jezsuiták amellet, hogy testi szükségleteikben igyekeztek segíteni rajtuk (e célból Lippay érsektől kaptak alamizsnát), lelki vigaszt nyújtottak, a halottakat eltemették. Egy katolikus orvos munkája nyomán pedig 250 emberből, akiket a háborút kísérő járvány megfertőzött, csupán tízen haltak meg, a jezsuita beszámoló szerint az „eretnekek” legnagyobb csodálatára.¹⁷⁹

Az irgalmasság cselekedetei közül (a magyarországi rendházak közötti kuriózumként) Pozsonyból ismeretes az árvák, utcagyerekek ellátása is. E társadalmi probléma csak a városiasodottság bizonyos foka felett vált érzékelhetővé. Az 1646. évi jelentésben jegyezték fel, hogy a rendtagok pénzt gyűjtöttek a szegények és utcagyerekek számára, akiknek a nemes, jobb módú katolikusok között kerestek pártfogókat, hogy őket szállással, alamizsnával ellássák.¹⁸⁰ Egy évtizeddel később egy eladósodott katolikus asszony utcára került gyermekét egy hittestvére fogadta be, és katolikusként nevelte fel.¹⁸¹

A csodák, csodás gyógyulások – mint a kora újkori ember életének részei – a jezsuita missziók és lelkipásztorkodás számára igen fontos példákat, erőforrást jelentettek.¹⁸² A jezsuiták, ahogy az élet más határhelyezeteit, úgy a nehéz szüléseket is „felhasználták”

¹⁷⁶ Szentgyörgyi Ferenc pozsonyi prépost, egyúttal váci püspök. Rimely: *Capitulum insignis ecclesiae*, 243.

¹⁷⁷ LAW 1661 (ÖNB Cod. 12058.) 33.

¹⁷⁸ LAW 1645 (ÖNB Cod. 12219.) 361^v.

¹⁷⁹ LAW 1664 (ÖNB Cod. 12061.) 20–21.

¹⁸⁰ LAW 1646 (ÖNB Cod. 12219.) 415^v.

¹⁸¹ LAW 1658 (ÖNB Cod. 12055.) 41.

¹⁸² Molnár Antal több magyarországi misszió és rezidencia példáján is bemutatta, hogy a jezsuita lelkipásztorkodás központi eleme volt a csoda. Molnár Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I. (1572–1647)*. Bp., 2002. (Humanizmus és reformáció 26) 163. [Vásárhelyi Gergely példája]; Uő: *Katolikus egyház a hódolt Dunántúlon*. Bp., 2003. (METEM könyvek 44) 109.; Uő: *Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez*. Bp., 2004. (METEM könyvek 45) 112.; Uő: *Mezőváros és katolicizmus, 146–148*. Ismert, hogy a csodás gyógyítások a 18. századi jezsuita missziós gyakorlatnak is részei voltak. Fazekas István: *A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon*. Győr, 2014. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 20) 223.

az érintett személyek, családok hitének megerősítésére vagy a protestánsok áttérítésére. Általánosan elterjedt jezsuita eljárás volt, hogy a nehéz szülések megkönnyítésére a rendalapító közbenjárását kérték, ereklyéit használták. Pozsonyban is sok anyát és újszülöttet segített meg az Ignác-ereklye. 1650-ben egy négy napja vajúdó asszony tett fogadalmat a szentnek, két évtized múlva pedig egy halvaszületett gyermek életre kelését tulajdonították közbenjárásának.¹⁸³ Máskor a szent segítségével az életképtelen gyermek legalább a keresztelését meg tudta érní.¹⁸⁴ Mások az úgynevezett Ignác-víz vagy Ignác-kép használatának, illetve a szentségek vételének köszönték a szerencsés szülést.¹⁸⁵ 1626-ban egy több napja vajúdó nemesasszonyért miséztek Szent Ignác ünnepén, majd nagynénje biztatására az asszony a szent segítségéért fohászokodva szerencsésen megszült.¹⁸⁶ Olykor a másik nagy jezsuita szent, Xavéri Ferenc közbenjárását is kérték: 1661-ben egy vajúdó asszony nyakába az ő képét akasztották.¹⁸⁷

A testi bajokból való csodás gyógyulás a jezsuita gyakorlatban jellemzően valamilyen lelki bántalomtól, büntől, lelkiismeret-furdalástól való szabadulással kapcsolódott össze. Szent Ignác segítségét a nehéz szülések mellett a leggyakrabban rémlátomások, rossz álmok és fejfájás ellen kérték.¹⁸⁸ 1648-ban a szent relikviáit két, „ördögtől megszállott” ifjú gyógyításához használták.¹⁸⁹ Néhány évvel később egy asszony Szent Ignác képét feje alá téve szabadult meg súlyos fejfájásától.¹⁹⁰ Pozsonyban is sokan tulajdonították Ignác közbenjárásának, hogy testi bajaikból szabadultak.¹⁹¹ 1653-ban Ignác, Xavéri Szent Ferenc és Gonzága Szent Alajos segítségével a jezsuiták egyik diákja súlyos fogfájásból, egy kislány pedig epilepsziás tünetekből gyógyult meg.¹⁹² Ugyanitt 1651-ben egy súlyos seb kötésére helyezték rá Ignác képecskéjét, így a beteg fájdalmai teljesen elmúltak.¹⁹³

A gyógyulást gyakran a Szent Ignácnak tett fogadalmak is elősegítették. 1630-ban egy súlyosan beteg asszony tett Ignácnak fogadalmat, így már a szent ünnepe előtt három nappal kezdett jobban lenni, majd az ünnepkor öt órán át folyamatosan a templomban tartózkodott, néhány nappal később pedig teljesen meggyógyult. Hálából a pozsonyi templomnak egy-egy képet készíttetett Szent Ignácról és Xavéri Szent Ferencről.¹⁹⁴ Egy másik tekintélyes matróna gyermeke gyógyulásáért tett Ignácnak fogadalmat, akinek az

¹⁸³ LAW 1650 (ÖNB Cod. 12220.) 322^r; LAW 1670 (ÖNB Cod. 12067.) 42.

¹⁸⁴ LAW 1669 (ÖNB Cod. 12066.) 120.

¹⁸⁵ Az Ignác-víz használata jól példázza egy általánosan elterjedt jezsuita szentelmény hazai népszerűségét: szentelési szertartása a *Rituale Romanum* szertartáskönyvébe is bekerült, és benedikciós ordója a hazai jezsuita gyakorlatban is elterjedt. Ezt a jezsuita ihletésű, 1739-ben Nagyszombatban kiadott benedikciós kézikönyv, a *Fasciculus triplex* ordószövegei is tanúsítják. Vö. Bárh Dániel: *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon*. [Bp.–Pécs], 2010. (Fontes Ethnologiae Hungaricae 9) 70–71., 139., 152–153.

¹⁸⁶ LAR 1626 (ARSI Austr. 135.) 478.

¹⁸⁷ LAW 1661 (ÖNB Cod. 12058.) 71.

¹⁸⁸ Lásd pl. LAW 1666 (ÖNB Cod. 12063.) 107.

¹⁸⁹ LAW 1648 (ÖNB Cod. 12220.) 128^r.

¹⁹⁰ LAW 1656 (ÖNB Cod. 12053.) 53.

¹⁹¹ LAW 1663 (ÖNB Cod. 12060.) 86. skk.

¹⁹² LAW 1653 (ÖNB Cod. 12050.) 25.

¹⁹³ LAW 1651 (ÖNB Cod. 12220.) 381^r.

¹⁹⁴ LAR 1630 (ARSI Austr. 135.) 680.

ünnepen gyalogos zarándoklatra is ment.¹⁹⁵ Szintén Pozsonyban egy asszony Ignác segítségét kérte sérült keze gyógyulásához: miután megfogadta, hogy egy évig minden szerdán böjtöl és Krisztus öt szent sebére öt-öt Miatyánkot és Üdvözlégyet mond el, azonnal meggyógyult, majd meggyónt és fogadalmát is teljesítette.¹⁹⁶

A másik jezsuita patrónus, Xavéri Szent Ferenc tisztelete is virágzott: pártfogását haladók, éjjeli rémlátomásokban vagy testi betegségekben szenvedők kérték.¹⁹⁷ 1652-ben egy férfi lábának, továbbá egy bécsi ifjúnak a testi-lelki meggyógyulását tulajdonították közbenjárásának.¹⁹⁸ Néhány évvel később egy, az orvosok által már magára hagyott rákos beteg tett fogadalmat Xavéri Ferencnek, majd életgyónást végzett, és megszabadult bajától.¹⁹⁹ 1661-ben egy előkelő idős asszony éjjeli rémlátomásoktól való szabadulását, továbbá egy felpuffadt nő és több, vérfolyásban szenvedő asszony gyógyulását is a szent közbenjárásának tulajdonították.²⁰⁰ Szintén neki köszönhetette egy, a Duna közepén agyvérzést kapott halász is a megmenekülését. Mivel beszédképességét elvesztette, egy jezsuitának jelbeszéddel gyónt meg, majd Xavéri Ferencet hívta segítségül, így néhány nap múlva teljesen felépült.²⁰¹

A lázas betegségek gyógyítására a jezsuita gyakorlatban az úgynevezett foy-i köveket („*lapillus Foyensis*”, „*Magnae Matris lapillus, quem Foiensem dicunt*”) használták,²⁰² erre számos pozsonyi példa ismert.²⁰³ 1658-ban egy lázas beteg a jezsuita atyának való gyónás után, a foy-i követ megérintve gyógyult meg, amint a jezsuita krónikás feljegyezte, a beteggel egy házban lakó lutheránusok legnagyobb csodálatára.²⁰⁴ A foy-i kő egyéb célú felhasználására példa, hogy 1641-ben egy leány kiszabadítására is használták, akit a törököknek akartak eladni.²⁰⁵

A jezsuiták csodás gyógyulások alkalmával a Társaság szentjei mellett leggyakrabban Szűz Mária közbenjárását kérték. A jezsuiták által népszerűsített Mária-kultuszban a Mária-ünnepek megülvése, a Mária-kongregációk tevékenysége és a Mária-tisztelet egyéb formái (szentképek, Mária-oltárok, Mária-szobrok tisztelete, Mária-kegyhelyekre való zarándoklatok) mellett a csodák is fontos szerepet játszottak. A Mária-tiszteletnek voltak a Jézus Társasága egészére jellemző vonásai, de a helyi viszonyokhoz, a középkori hagyományokhoz való alkalmazkodásra éppen a Szent Szűz kultusza tág teret nyújtott.

¹⁹⁵ LAW 1647 (ÖNB Cod. 12220.) 40^r.

¹⁹⁶ LAW 1656 (ÖNB Cod. 12053.) 53.

¹⁹⁷ Lásd pl. LAW 1663 (ÖNB Cod. 12060.) 93.

¹⁹⁸ LAW 1652 (ÖNB Cod. 12220.) 400^r.

¹⁹⁹ LAW 1658 (ÖNB Cod. 12055.) 42.

²⁰⁰ LAW 1661 (ÖNB Cod. 12058.) 70–71.

²⁰¹ LAW 1661 (ÖNB Cod. 12058.) 71.

²⁰² Ezeknek a belgiumi Szűz Mária-kegyhelyről, Foy-lez-Dinant-ból származó kövecskéknek gyógyító erőt tulajdonítottak, és a jezsuiták előszeretettel használták „pogány” amulettek helyettesítésére. A Foy-i Szűz Mária tisztelete a kegyszobor 1609. évi csodás feltalálását követően hamar elterjedt, népszerűsítéséhez a jezsuiták nagyban hozzájárultak. Vö. L. Barbian: Belgien. (Geschichte, Gnadenstätten). In: *Marienlexikon*. Hrsg. Remigius Bäumer – Leo Scheffczyk. St. Ottilien, 1988. I. 415–417.

²⁰³ Lásd pl. LAW 1640 (ÖNB Cod. 12218.) 448^r (hét beteg gyógyulása); LAW 1641 (ÖNB Cod. 12219.) 67^r; LAW 1648 (ÖNB Cod. 12220.) 128^r.

²⁰⁴ LAW 1658 (ÖNB Cod. 12055.) 41.

²⁰⁵ LAW 1641 (ÖNB Cod. 12219.) 67^r.

A helyi Szűz Mária-kultusz ápolásában a pozsonyi kollégium is élen járt. Itt egyrészt a közeli pálos kegyhely, Máriavölgy Szűz Mária-szobra „testesítette meg” az égi pártfogót. Az 1644. évi jezsuita jelentés szerint egy protestáns asszony fejfájására nem talált orvosságot, de egy ismerőse említette neki, hogy ő maga két évvel korábban tett a máriavölgyi Szűz templomában fogadalmat, és azonnal meggyógyult. Ezt hallva az „eretnek” áttért ugyan, de ezt követő testi gyógyulásáról azt híresztelte, hogy az pusztán a szerencsének köszönhető. Erre betegsége ismét kiújult, és csak katolikus hite ismételt megvallása után javult az állapota. Az eset férje számára is bizonyosság volt az „igaz” hit mellett.²⁰⁶ Négy évvel később egy anya fohászzkodott a máriavölgyi Szűzhez, akinek a kisfia magas kőről lezuhanva kiverte a fogait. A gyermeket az asszony a kiesett fogakkal együtt a kegyhelyre vitte, ahol azok csodás módon visszakerültek a helyükre.²⁰⁷

Pozsonyban másrészt a székesegyházban álló Fájdalmas Szűz-szobor indított sokakat Mária segítségül hívására. E szobor állt a Lippay György esztergomi érsek által 1647-ben alapított és a jezsuiták vezetésére bízott Agonia Christi-társulat kultuszának középpontjában is. A szobor tiszteletét jelentősen növelte, hogy 1641-ben az elhunyt Johann Clemens pozsonyi polgárnak a purgatóriumból visszajáró lelke egy szolgálóleányt csak azt követően hagyott nyugton, hogy kérésére egyéb jótétemények és imák mellett e szobrot oltárra emelték.²⁰⁸ A Lóssy Imre és Lippay György érsek által is felkarolt látomásorozat a katolikus hitgizságok közül a tisztítótűz létrehozását szolgálta bizonyítékul. Emellett lehetőséget adott, hogy a Clemens által e célra hagyott és örökösei által a látomások hatására átadott összeget, továbbá III. Ferdinánd bőkezűségét kihasználva a korábbi Pietà-szobor számára méltó oltárt készíttessenek.²⁰⁹ Az éves jelentések már 1646-ban megemlékeztek róla, hogy a Fájdalmas Szűz közbenjárását sokan eredményesen kérték, többek lelki vagy testi bántalmaktól szabadultak. Közöttük egy hároméves kisfiú, illetve egy kislány, miután a szülei fogadalmat tettek gyermekeik gyógyulásáért. Egy folyós szemű asszony és két, pestisben megfertőződött halász szintén a Fájdalmas Szűz közbenjárására nyerték vissza egészségüket.²¹⁰ A következő évben is több csodás gyógyulást jegyeztek fel. Egy nemes leány közsvényétől szabadult meg. Egy sorvadásban szenvedő négyéves kisfiúért szülei – egyikük kálvinista volta ellenére – fogadalmat tettek a Mária-kép előtt, így fiuk újból egészséges lett. Egy hétéves fiúcskának egy ló annyira szétroncsolta az egyik kezét, hogy az orvosok tehetetlenek voltak, azonban a pozsonyi Szűz közbenjárására a fiú újra használni tudta azt.²¹¹ 1649-ben egy jogász (mindkét jog doktora) gyógyult meg csodás módon, akinek a lábait akarták amputálni. Egy másik férfi szembajától szabadult, valakinek pedig

²⁰⁶ LAW 1644 (ÖNB Cod. 12219.) 237^v.

²⁰⁷ LAW 1648 (ÖNB Cod. 12220.) 128^r.

²⁰⁸ Az esetet korabeli nyomtatványok is megörökítették, így Magyarországon és Európa-szerte is ismertté vált. Vö. Tóth G. Péter: Tárgyak, férgek, démonok. Társadalmi válságjelenségek és demonológiai diagnózisok a kora újkori Magyarországon. *Korall* 35 (2009) 5–42. A szellemjárást a jezsuita éves jelentés is megörökítette: LAW 1642 (ÖNB Cod. 12219.) 134^v–135^r.

²⁰⁹ Vö. Szilárdfy Zoltán: A magyarországi kegyképek és -szobrok tipológiája és jelentése. In: Bálint Sándor – Barna Gábor: *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Bp., 1994. 323–348.

²¹⁰ LAW 1646 (ÖNB Cod. 12219.) 415^r–415^v.

²¹¹ LAW 1647 (ÖNB Cod. 12220.) 50^v–51^r.

súlyos, gyógyulni nem akaró sebei hegedtek be, két protestáns orvos legnagyobb csodatárára.²¹² Egy évtizeddel később egy súlyos betegségben szenvedő előkelő asszony mondatott misét jobbulása reményében a Fájdalmas Szűz oltáránál, és a mise alatt fájdalmai valóban enyhültek.²¹³ Egy másik asszonynak a toroka dagadt be annyira, hogy nyolc napja beszélni és inni sem volt képes, de amikor protestáns férjével együtt két gyertyát ajánlottak fel a Szűz oltárára, daganata csökkenni kezdett, beszélni, enni, inni is tudott. További gyógyulásokért hálából többen olajat ajánlottak fel a Fájdalmas Szűz oltárának lámpásába.²¹⁴ 1660-ban egy három éve súlyos fej- és fülfájásban szenvedő pap tett fogadalmat a pozsonyi Máriának.²¹⁵

A jezsuiták pasztorációs gyakorlatában a babonáság, a kuruzslás, az „eretnység” és a pogány hiedelmek (a népi kultúrának a kereszténységgel összeegyeztethetetlen elemei) sokszor kerültek egymás mellé mint üldözendő, helyesbítésre szoruló jelenségek.²¹⁶ A trienti katolicizmussal nehezen volt ugyan összeegyeztethető, a gyakorlatban azonban jól működött, hogy ezeket a „babonás”, „eretnek” segédeszközöket átkrisztianizált tárgyakkal helyettesítették.²¹⁷ Az éves jelentések tanúsága szerint erre a pozsonyi rendházból is számos eset említhető. Csodatévőnek hitt amuletteket, csodás erejű cédulákat (*schedismata superstitiosa*) és más mágikus eszközöket (*magiae artes*) rendszeresen vettek el használóiktól.²¹⁸ Az 1663. évi hadjárat idején a katonák által sebesülés ellen a nyakukban hordott amulettek használatát is helytelenítették, a babonás hiedelmek helyett a helyes szentségvételi gyakorlatot tanították.²¹⁹ „Eretnek” és „babonás” könyvek elvételére is számos példa akadt, ezeket leggyakrabban elégették.²²⁰ 1669-ben a páterek szerencsekártyákat vettek el, azok helyett „kegyes” és nem kevésbé ékes képecskéket adtak.²²¹ A babonáság elleni küzdelem kapcsolódott a jezsuiták vidéki misszióihoz is, amelyek alkalmával tömegesen találtak hasonló nehézségekkel.

Pozsony különleges helyzetét tükrözi, hogy a rendház kötelékébe tartoztak az érseki gyóntatók, misszionáriusok is. A rendi katalógus szerint 1644-ben Némethi Jakab volt Lippay György érsek gyóntatója.²²² (1645–1646-ban Paczoth Ferenc csupán misszioná-

²¹² LAW 1649 (ÖNB Cod. 12220.) 227^v–228^r.

²¹³ LAW 1658 (ÖNB Cod. 12055.) 41. Későbbi, hasonló eset: LAW 1665 (ÖNB Cod. 12062.) 61.

²¹⁴ LAW 1658 (ÖNB Cod. 12055.) 41.

²¹⁵ LAW 1660 (ÖNB Cod. 12057.) 19.

²¹⁶ Vö. Molnár: *Mezőváros és katolicizmus*, 146.

²¹⁷ Peter Hersche a Wolfgang Reinhard-féle *Konfessionalisierung*-tézis egyik gyenge pontjaként említi, hogy mellőzte az egyház „alulnézetből” való vizsgálatát. Szerinte a helyi viszonyok a központi normáknál sokszor erősebbnek bizonyultak; a Tridentinum utáni „hívó nép” a rituálét gyakran saját céljai szerint alkalmazta. Erre a jezsuiták által népszerűsített szentelmények is példát szolgáltatnak. Vö. Hersche: *Muße und Verschwendung*, 60–61.

²¹⁸ LAW 1637 (ÖNB Cod. 12218.) 244^r; LAW 1641 (ÖNB Cod. 12219.) 68^v, LAW 1642 (uo.) 135^r; LAW 1649 (ÖNB Cod. 12220.) 228^r; LAW 1650 (uo.) 322^r; LAW 1663 (ÖNB Cod. 12060.) 37.

²¹⁹ Vö. LAW 1663 (ÖNB Cod. 12060.) 37.

²²⁰ Lásd pl. LAW 1646 (ÖNB Cod. 12219.) 415^v; LAW 1648 (ÖNB Cod. 12220.) 127^r; LAW 1666 (ÖNB Cod. 12063.) 52–53.

²²¹ LAW 1669 (ÖNB Cod. 12066.) 67.

²²² Catalogi, III. 111.

riusként szerepel, de nem kizárható, hogy ez az érseki misszióban való részvételét jelentette.)²²³ Az 1647-től érseki misszióban tevékenykedő Traber Zakariás 1653-ban egyértelműen érseki gyóntatóként szerepel.²²⁴ Utána lehetett (rövid ideig) Lippay gyóntatója Magula János.²²⁵ Őket 1654-től egészen 1658-ban bekövetkezett haláláig e tisztségben Jászberényi Tamás követte.²²⁶ Utódja 1661-ben (és talán már korábban is) a cseh származású rendtag, Johannes Mann volt,²²⁷ akitől Trinckel Zakariás vette át Lippay lelkivezetését. A korábbi osztrák provinciális, nagy formátumú jezsuita 1662–1663-ban a pozsonyi kollégium spirituálisaként és gyóntatójaként, 1664-ben az érseki misszió tagjaként, 1665-ben pedig Lippay gyóntatójaként van feltüntetve az éves katalógusokban. Elogiuma szerint élete utolsó négy évében szolgálta az érseket *confessarius*ként.²²⁸ Trinckel 1665 szeptemberében bekövetkezett halála után négy hónappal maga az érsek is követte őt a sírba. Az érseki misszióknak az említettek mellett a pozsonyi kollégium kötelékében 1659–1665 között állandó tagja volt a főpap testvére, Lippay János jezsuita páter is.²²⁹ Selezpchény György érsek idején, 1667 és 1670 között is a pozsonyi rendház adta az érseki misszió állandó tagját a belga származású Johannes Misch személyében.²³⁰

A rendház kötelékébe tartozó egyéb missziós állomások között Pozsony esetében a főúri missziókat is érdemes megemlíteni. Ezeknek a jelentősége más hazai rendházakhoz viszonyítva nem volt kiemelkedő, ami a kollégium viszonylag kis kiterjedésű „missziós vonzaskörzetével” magyarázható. A rendi katalógus szerint a Csáky-misszióknak 1654-ben és 1656-ban, a Fánecy-misszióknak pedig 1657-ben és 1658-ban adott a kollégium egy, illetve két rendtagot.²³¹

Összefoglalás

A pozsonyi jezsuita kollégium működésének első korszakát főként belső, jezsuita források segítségével mutattam be. A rendházat az osztrák rendtartomány, még inkább a Magyar Királyság jezsuita intézményei közül kiemeli a helyszín – Pozsony (második) fővárosi funkciója, illetve a provincia (és a birodalom) központjához, Bécshez való közelsége –, a kollégium viszonylag korai alapítása és ebből következő mintaadó szerepe. Az alapítás komoly előzmények után, a legtekintélyesebb világi (II. Ferdinánd) és egyházi vezető (Pázmány Péter) részvételével történt. Így a kollégium stabilitása a differenciált, olykor ellenséges helyi közegben (evangélikus városvezetés, a társaskáptalan ellenérdekeltségei) is biztosítva maradt.

²²³ Uo. 136., 158.

²²⁴ Uo. 357.

²²⁵ Az éves katalógusban 1653-ban Pozsonyban templomi gyóntatóként szerepel (Catalogi, III. 357.), de elogiuma egyértelműen Lippay érsek gyóntatójaként emlékezik meg róla: LAW 1668 (ÖNB Cod. 12065.) 9–10.

²²⁶ Catalogi, III. 388., 420., 457., 493., 532.

²²⁷ Uo. 655. Érseki gyóntatói tevékenységét elogiuma is említi: LAW 1663 (ÖNB Cod. 12060.) 132–133.

²²⁸ Catalogi, III. 697., 740., 786., 830. Vö. LAW 1665 (ÖNB Cod. 12062.) 15–16.

²²⁹ Catalogi, III. 571., 612., 655., 697., 740., 786., 830., IV. 20.

²³⁰ Catalogi, IV. 66., 113., 162., 209.

²³¹ Catalogi, III. 388., 476., 493., 549.

Az intézmény külső körülményeit, a rendház építéstörténetét és belső adottságait, a személyi állományt áttekintve az alapítók szándékát igazolni láthatjuk. A nagy létszámú rendház és iskola alkalmas épületeket kapott, az oktatási és lelkipásztori feladatokhoz a Társaság kellő létszámú és alkalmas rendtagokat tudott biztosítani. Az osztrák rendtartomány közös személyi állományát leképező, soknációjú rendtagközösségben a legnagyobb arányban a papok voltak jelen, a hasonló létszámú tanári és segítőtestvéri csoportok közül az előbbit a nagy fluktuáció, az utóbbit az „állandóság” jellemezte.

A gimnáziumot sok osztálya (tanulócsoportha) és nagy tanulólétszáma emelte ki a hazai jezsuita iskolahálózatból – e folyamat a 18. században teljesedett ki. A század derekától már jellemzően minimum 200 fős gimnáziumban a magyar ajkú diákoknak (a város és közvetlen környéke nyelvi-etnikai arányaihoz képest) magas aránya és az iskola regionális (-országos) vonzáskörzete egyaránt figyelemre méltó. Habár a gimnázium mellett (nemesi) konviktust a korszakban nem alapítottak, az érseki kisszeminarium, az *Emericianum* diákjai a jezsuitáknál tanultak. Az iskola hatásának elemzéséhez további kutatásoknak kell tisztázni a kimeneti csatornákat: a gimnazisták egyetemi továbbtanulását, későbbi egyházi vagy világi pályáját, tisztségeit.²³²

Végül a jezsuita lelkipásztorkodásnak (a társulati életet leszámítva) átfogó ismertetésével a rend társadalmi kapcsolatteremtésének az iskola melletti másik legfontosabb eszközét mutattam be. A jezsuiták e tekintetben is a helyi nyelvi, társadalmi közeghez igazodtak, miközben a meglévő egyházi intézményekkel, a társaskáptalannal, a ferences renddel összehangoltan és a meglévő egyházi infrastruktúrára építve tevékenykedtek, sajátos jezsuita „arculatukat” megtartva.

A pozsonyi kollégiumot a leírtak mellett további sajátosságok is kiemelik a hazai jezsuita intézmények közül, szálláshelyként, gazdasági egységként, információ- és pénztovábbító intézményként is jelentős szerepet játszott. Történetének első korszakát 1671/1672-ben az úgynevezett protestáns gyászévtized nyitánya zárta le: a Szelepchény György érsek és Kollonich Lipót kamaraelnök vezetésével az evangélikus polgárság és egyház ellenében indított perek, a templomok és a gimnázium elvétele alapjaiban változtatta meg a város felekezeti-társadalmi viszonyait.²³³ Bár a folyamatban a jezsuiták tevételes részvétele nem regisztrálható, mégis annak nyertesei voltak: az elvesztett főtéri lutheránus templom- és iskolaépületeket a Társaság kapta meg, így a 18. században az egykori, a plébániatemplom melletti kollégiumépület rezidenciaként működött tovább, a kollégium a gimnáziummal együtt a főtérre költözött, de legfontosabb változásként a jezsuiták immáron saját templommal rendelkeztek a belváros szívében.

²³² E kérdéskörrel lásd Frederik Feder Mayer tanulmányát e folyóirat számában!

²³³ Vö. Kádár: A pozsonyi Szent Salvator-templom.

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: 224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@btk.mta.hu, terjesztes@mta.btk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznaponként 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: 06 30 203 1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál.

Ára: 1000 Ft

Előfizetőknek: 850 Ft

